

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік
университетінің ғылыми-көпшілік журналы

Научно-популярный журнал Павлодарского
государственного университета имени С. Торайгырова

2001 жылы құрылған
Основан в 2001 г.

ӨЛКЕТАНУ

КРАЕВЕДЕНИЕ

3-4' 2016

ӨЛЖЕТАНУ - КРАЕВЕДЕНИЕ

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации
№ 14207-Ж

выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан
4 марта 2014 года

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Акишев А. А., д.полит.н., профессор (главный редактор)
Молдакимова А. С., к.и.н., доцент (зам. главного редактора)
Батталов К. К., к.и.н. (ответственный секретарь)

Члены редакционной коллегии:

Абжанов Х. М., д.и.н., профессор;
Абусейтова М. Х., д.и.н., профессор;
Артыкбаев Ж. О., и.н., профессор;
Алдабергенов К. М., д.и.н., профессор;
Богуслав Р. Загорски, профессор (Польша);
Власов А. В., д.и.н. (РФ);
Исмагулов О. И., д.и.н., академик НАН РК;
Кабульдинов З. Е., д.и.н., профессор;
Кумеков Б. Е., д.и.н., профессор, академик НАН РК;
Октябрьская И. В., д.и.н. профессор (РФ);
Токо Фудзимото, доктор PhD (Япония);
Уильям Фиерман, профессор (США);
Цыряпкина Ю. Н., к.и.н., доцент (РФ);
Нургожина Б. В. (технический редактор):

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на «Өлжетану – Краеведение» обязательна.

© ПГУ им.С.Торайгырова

МАЗМҰНЫ

Бражник Г., Шарипов А. Т. <i>Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісовтың басқарумен болған көтерілістің себептері</i>	6
Бэтрынак Д., Шарипов А. Т. <i>Ертіс өңіріндегі жоңғарлармен шайқас</i>	9
Қайратова А. А., Ельмуратова Б. Ж. <i>XIX ғасырдағы қазақ және өзбектердің этнографиясы: алтын бесік мәселесі</i>	12
Мейрманов А. А., Ельмуратова Б. Ж. <i>Ұлы қайраткер – Әлихан Бөкейханов</i>	18
Молдакимова А. С. <i>Конфессияаралық және этносаралық қарым-қатынастарды дамыту Қазақстан халқы Ассамблеясының ролі</i>	24
Ракишева Б. Б., Ельмуратова Б. Ж. <i>Ең алғашқы абайтанушы</i>	29
Узыканова Ж. Е., Бектас Г. Б., Ельмуратова Б. Ж. <i>Қазақстан халқы Ассамблеясы: бірлік пен толеранттылықты қазақстандық үлгісі</i>	38
Шарипов А. Т. <i>Кеңестік кезеңнің тарихи картография</i>	46
Шарипов А. Т. <i>Деректаудағы картографиялық материалдар</i>	50
Шарипов А. Т. <i>Тарихи карталардың түсінігі, функциялары және түрлері</i>	55
Авторларға арналған ережелер.....	61

СОДЕРЖАНИЕ

Бражник Г., Шарипов А. Т. <i>Причины восстания под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова</i>	6
Бэтрынак Д., Шарипов А. Т. <i>Сражение с джунгарами в Прииртышье</i>	9
Кайратова А. А., Ельмуратова Б. Ж. <i>Этнография казахов и узбеков в XIX веке: проблема Золотой колыбели</i>	12
Мейрманов А. А., Ельмуратова Б. Ж. <i>Выдающийся деятель – Алихан Букейханов</i>	18
Молдакимова А. С. <i>Роль Ассамблеи народа Казахстана в развитии межконфессиональных и межэтнических отношений</i>	24
Ракишева Б. Б., Ельмуратова Б. Ж. <i>Самый первый абаевед</i>	29
Узыкканова Ж. Е., Бектас Г. Б., Ельмуратова Б. Ж. <i>Ассамблея народа Казахстана: казахстанская модель единства и толерантности</i>	38
Шарипов А. Т. <i>Историческая картография в советский период</i>	46
Шарипов А. Т. <i>Картографические материалы в источниковедении</i>	50
Шарипов А. Т. <i>Понятие, функции и виды исторических карт</i>	55
Правила для авторов.....	61

CONTENTS

Brazhnik G., Sharipov A. T. <i>Causes of the uprising led by Isatai Taimanov and Makhambet Utemisov</i> ...	6
Betrynak D., Sharipov A. T. <i>The battles with Dzhungars in Priirtyshye</i>	9
Kayratova A. A., Yelmuratova B. Zh. <i>Kazakh and Uzbeks ethnography of the XIX century: the Golden cradle problem</i>	12
Meyrmanov A. A., Yelmuratova B. Zh. <i>The great figure – Alikhan Bokeikhanov</i>	18
Moldakimova A. S. <i>The role of the Assembly of People of Kazakhstan in the development of inter-confessional and inter-ethnic relations</i>	28
Rakisheva B. B., Yelmuratova B. Zh. <i>The first researcher of Abai</i>	29
Uzykanova Sh., Bektas G., Yelmuratova B. <i>Assembly of People of Kazakhstan: Kazakhstan's model of unity and tolerance</i>	38
Sharipov A. T. <i>Historical cartography of the Soviet period</i>	46
Sharipov A. T. <i>Cartographic materials in source study</i>	50
Sharipov A. T. <i>Concept, function and types of the historical maps</i>	55
Rules for authors.....	61

Г. Бражник¹, А. Т. Шарипов²

¹учащийся, школа имени К. Шулембаева, г. Аксу

²учитель истории, школа имени К. Шулембаева, г. Аксу

ПРИЧИНЫ ВОССТАНИЯ ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ ИСАТАЯ ТАЙМАНОВА И МАХАМБЕТА УТЕМИСОВА

В статье рассматриваются обстановка накануне восстания, причины его возникновения и поражения.

Ключевые слова: ханство, государство, власть, политика, восстание.

ВВЕДЕНИЕ

Со второй четверти XIX века в Букеевском ханстве нарастало экономическое давление на трудовое население аулов, круто ломался ряд важных сторон сложившегося веками общественного уклада. Воспитывавшийся в доме астраханского губернатора, Жангирхан вернулся в степь с аристократически-цивилизаторскими планами перестройки общественного бытия и политической структуры в ханстве, начиная от некоторых обрядных обычаев, кончая земельными отношениями, налоговой политикой и ханским двором. На основе отсталого полукочевого казахского общества он задумал создать региональное, своеобразно просвещенное ханство, послушное в равной степени ханской власти и политике царского престола. Однако кочевые и полукочевые общины не были готовы к восприятию этих ханских нововведений.

Политика, проводимая с большим упорством ханской властью с односторонней опорой на местные органы царской администрации и на часть, в основном, состоявшей на службе царской власти крупной и средней местной знати, привела к резкому усилению ханского и колониального гнёта, к массовой узурпации аульно-общинных земель знатью. Как следствие этого она вела к серьёзному расстройству хозяйственной

жизни, к падению экономического потенциала аульных коллективов, к заметному умножению числа обедневших и бедняцких хозяйств, к резкому падению авторитета и влияния ханской власти, к стремлению изменить существующие порядки.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В такой обстановке произошло восстание масс казахских шаруа-скотоводов, основательно потрясшее ханство, особенно в 1836-1837 гг. Народно-освободительное движение первоначально охватило южные районы ханства, примыкавшие к побережью Каспийского моря. Здесь находились удобные, богатые пастбищные угодья. Они являлись владениями князя Юсупова и графа Безбородка. Сюда устремлялись, в основном, безземельные и малоземельные кочевые общины, выбитые из жизненной колеи общинники, надеявшиеся приобрести пастбища на сносных арендных условиях или наняться рабочими на рыбные промыслы. Со временем население здесь оказалось столь плотным, а власть ханских агентов и сборщиков налогов сверх казенных управляющих стала столь разорительной, что земельная теснота и поборы на этом участке были более острыми и значительными, чем в других районах ханства. Только на землях упомянутых владельцев (около 300 тыс. десятин) к середине 30-х годов кочевало

более одной трети населения орды, около 7 тыс. кибиток. На зиму сюда перегонялись множество скота, доходившее до 200 тыс. лошадей и более полумиллиона голов баранов [1], в большей части принадлежавших богатым султанам и биям.

Освободительное движение, возглавленное Исатаем Таймановым и Махамбетом Утемисовым, прошло в своем развитии три этапа. Первый этап включает 1833-1836 гг. и характеризуется как период подготовки к вооруженному восстанию. Второй этап начинается с выступления повстанцев против хана (начало 1837 г.) и продолжается до их поражения-середины ноября 1837 г. Третий этап охватывает период с момента перехода небольшой группы повстанцев во главе с Исатаем Махамбетом на левобережье Урала (середина декабря 1837 г.), передислокации сил для новой битвы и окончательное поражение в бою близ р. Акбулак (середина июля 1838).

Недовольство масс шаруа и многих аульных старшин политикой и управлениями хана быстро нарастало. Поводом для его вспышки послужило назначение Жангиром в 1833 г. своего тестя Караулхожи Бабажанова правителем родовыми подразделениями, занимавшими своими кочевьями побережье Каспийского моря. Этот акт хана был расценен многими на местах как полное игнорирование их интересов и воли аульных общин и как вызов, брошенный им. Нового управляющего знали как жестокого угнетателя рядовых кочевников, как крупного ростовщика-торговца и сторонника силового управления. Он также был известен как один из ближайших и ревностных проводников и исполнителей новой ханской политики. Имело значение и то обстоятельство, что по установившимся народным взглядам он, имея своё происхождение из ходжей, не был правомочен управлять казахскими родами. Групповые прошения и предупреждения, направленные хану накануне и после принятия им решения о назначении

Бабажанова, оставались без внимания. Доведённые до отчаяния народные массы начали открытие антиханского движения

В эпицентре общественного брожения и движения оказались аулы рода берш, кочевавшие на юге, во главе со старшиной Исатаем Таймановым, (Исатай Тайманов происходил из рода берш-одного из самых многочисленных родов во Внутренней Орде (более 3500 кибиток). Был назначен ханом старшиной небольшого отделения в 1812 г. и утверждён в этой должности оренбургским губернатором в 1814 г. Несколько позже он становится правителем всего рода берш. Неоднократно арестовывался колониальными властями (в 1817, 1823 и 1824 гг.) по ложным доносам ханских людей, впоследствии ставшим руководителем восстания. Он имел большой опыт управления народными массами, отличался смелостью и решительностью, обладал качествами военачальника. К нему с самого начала присоединился Махамбет Утемисов, пламенный оратор, одарённые поэт-импровизатор, уже успевший завоевать к этому времени известность в народе и не только красноречием, решительным характером и глубоким умом, но и защитой интересов рядовых кочевников. Таким образом, на заре формирования освободительного движения на юге ханства встретились два выдающихся деятеля – Исатай Тайманов и Махамбет Утемисов.

Начиная с конца лета 1833 г., жизнь многих аулов юга изменилась. Вместо обычной кочевки аулами вдали друга от друга, родовые общины сходились кочевьями; на дорогах сновали гонцы и вестовые родовых отделений, спешившие с поручениями; устраивались сходки и советы, создавались оборонительные посты вокруг аулов против возможных нападений ханских сатрапов. Для этого местного периода развития освободительного движения были характерны следующие черты. Во-первых, население выражало резкое недовольство ханскими биями, управлявшими родами в Прикаспийской зоне и требовало

их смещения. Во-вторых, одновременно на местах шла активная работа по вовлечению в движение, направленные против политики хана и султанско-байской группировки, все новых и новых аульных общин. Происходила консолидация сил и создание вооруженных ополчений, объединяемых в единую организацию. В одном из писем в Оренбургскую пограничную комиссию в мае 1836 г. хан Жангир характеризовал Исатая и Махамбета как людей совершенно вредных, и просил поймать их и удалить из Орды навсегда [2]. В-третьих, участились, особенно с начала 1836 г., нападения на аулы султанов и биев, разгромы их усадеб с захватом скота и земли. Исатай и Махамбет лично руководили несколькими такими рейдами. В-четвертых, многие подродовые и родовые общины в Прикаспийской зоне ханства стали открыто игнорировать власть ханских чиновников и переходили под управления Исатая. Исатай и Махамбет на одном из народных сходов объявили, что будут управлять самостоятельно, без участия и оглядки на хана. В-пятых, освободительное и антиханские настроения распространились на другие части

орды. Освободительное движение охватило все ханство. Так постепенно образовалось два лагеря: ханский и освободительного движения.

ВЫВОДЫ

Восстание, возглавляемое Исатаем и Махамбетом, по своим движущим силам было крестьянским, что свидетельствовало о глубоком процессе социального расслоения, происходившем в орде. Крестьянский характер восстания во многом предопределил его направление, мотивы и идеологию.

Как всякое крестьянское движение, оно было стихийным в стадии зарождения, недостаточно организованным даже в период наибольшего размаха. К слабостям крестьянского движения вообще добавились специфические трудности, свойственные казахскому обществу, – его экономическая и политическая отсталость, традиционно-патриархальный и колониальный гнет, разбросанность населения по аулам, кочевой образ жизни народа. Всё это сильно сказывалось на всех этих этапах освободительного движения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Астраханский облгосархив, ф. 2, оп. 2, д. 245, л. 4

2 Уральские войсковые ведомости. 1876, № 43.

Материал поступил в редакцию 20.12.16.

Г. Бражник, А. Т. Шарипов

Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісовтың басқарумен болған көтерілістің себептері
К. Шүлембаев атындағы мектебі, Ақсу қ.
Материал 20.12.16 баспаға түсті.

G. Brazhnik, A. T. Sharipov

Causes uprising led by Isatai Taimanov and Makhambet Utimisov
School after K. Shulembaeva, Pavlodar region, Aksu.
Material received on 20.12.16.

Мақала көтеріліс қарсаңында жағдайды, оның себептері мен жеңіліске әкелген себептері қарастырылады.

The article deals with the situation on the eve of the uprising, the causes of the occurrence and defeat.

УДК 94(574)

Д. Бэтрынак¹, А. Т. Шарипов²

¹учащийся, школа имени К. Шүлембаева, г. Ақсу

²учитель истории, школа имени К. Шүлембаева, г. Ақсу

СРАЖЕНИЕ С ДЖУНГАРАМИ В ПРИИРТЫШЬЕ

В статье рассматриваются борьба казахского народа против джунгар.

Ключевые слова: государство, власть, сражение, джунгары, казахские жузы.

ВВЕДЕНИЕ

Летом 1732 г. Началось вторжение в степи Сары-Арки джунгарских войск во главе с Уса-Сереном из долины Чёрного Иртыша через Зайсан.

Крупные отряды джунгар численностью около 7 тыс. человек напали на аулы Среднего жуза в районах Баян-Аула, Каркаралы, Ерейментау. Аргыны во главе с Богенбай батыром и найманы, возглавляемые батыром Кабанбаем, собирают свои воинские силы для отпора захватчикам. В Экибастузском районе на территории бывшего совхоза «Карасу» находится гора «Богенбай» (высота 486 метров). По преданию она так названа в честь Богенбай батыра, который выбрал это место для сосредоточения своего войска. В этом же районе на трассе канала Иртыш-Караганда (территория бывшего совхоза им. А. Х. Маргулана) возвышается сопка «Кабанбай». Готовясь к битве, вокруг этой сопки батыр Кабанбай разместил свои отряды. В 70-е годы XX столетия по неизвестной причине на географической карте области топоним «Кабанбай» был заменён на «Коктобе».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Решающее сражение прошло в 1733 г. в местности между рекой Оленты и горами Ерейментау. По традиции, уходящей вглубь веков, оно началось с личного единоборства,

конно-рукопашного поединка двух лучших атлетов. Это была богатырская разминка, проба сил. Неписанные единоборства обязывали соперников сражаться однотипным оружием, копьё – против пики, меч – против сабли. Бойцы скакали навстречу друг другу с копьями наперевес и старались выбить противника из седла. Поединок продолжался до смерти одного из богатырей. Победитель забирал у побежденного коня, оружие, его доспехи и боевой пояс.

Джунгары выставили прославленного батыра Чарыша, известного своими победами в поединках с батырами многих стран и народов. Шакарим Кудайбердиев (1858-1931) так описывает этот поединок: Придя на поле брани, Сабалак видит: казахи и калмаки стоят на холмах друг против друга, а посередине перед войсками один лишь сын (джунгарского) хунтайджи (воеводы), зять самого Галдан Церена батыр Чарыш казахских батыров на поединок вызывает. Абульмансур тогда приблизился к хану Абульмамбету спросил его разрешения выйти на поединок. Получив благословление хана, он разогнал коня и, издав клич: «Аблай! Аблай!», налетел и сразил Чарыша. Одним махом отрубив ему голову, он, с криком «Враг сражён, увлёт за собой казахских воинов [1].

Так наступил звёздный час сына Уали султана, внука Аблай султана, 20-летнего

Абульмансура (Сабалака), которому народ после этого поединка присвоил имя Аблай султан. Завершив разгром захватчиков, казахи выгнали джунгар из Казахстана. После возвращения с победой в Баян-Аул на берегу озера Сабынды бии рода Канжыгалы Абыз и Шомак устроили для воинов праздничный той, выделив для него из своих стад 90 упитанных кобылиц. Таким образом, предпринятый ойратами поход против Среднего жуза в 1732 г. закончился неудачно. Русский посол Л. Угримов, ездивший в Джунгарию в 1731-33 гг., сообщает, что ойратские войска возвратились «с великим ущербом, так что едва и не все там остались».

Средний жуз из всех трёх казахских жузов был самым многочисленным и сильным. После захвата земель Старшего жуза подготовка к вторжению на территории Среднего жуза велась в Джунгарии в течение нескольких лет. Широко масштабное вторжение в Казахстан ойраты планировали начать весной 1739 г. Однако суровая снежная зима 1738-39 гг. сорвала эти замыслы.

11 декабря 1740 г. двадцатитысячное джунгарское войско во главе с нойоном Септением выступило в поход от озера Зайсан-Нор и остановилось в 80 верстах от Ямышевской крепости. Войско было намерено зимовать на правой стороне Иртыша, откуда предполагалось нанести удар по самым жизненным центрам казахских кочевий. В отрядах Септения находился сын хунтайджи Галдан Церена – Лама-Доржи, которому исполнилось 14 лет.

В январе 1741 г. состоялись переговоры ойратского посольства во главе с Ламой-Даши с сибирским губернатором П. Бутурлиным. Послы спрашивали царских чиновников о численности тех или иных казахских родов, выясняли места их кочевий, просили не пропускать казахов за линию русских крепостей. П. Бутурлин в ходе переговоров не только пообещал джунгарским посланцам не пропускать казахов за крепостные линии, но и заявил, что им во все крепости

«посланы указы с крепким подтверждением... от приходу неприятельских людей Казачьей орды везде иметь всегда крепкую и неусыпную предосторожность и неоплошные везде караулы» [2]. Таким образом, сибирские власти фактически развязали Галдан Церену руки для агрессивных действий против Среднего жуза. Нападения отдельных отрядов джунгарского войска в районе Ямышева озера начались в середине декабря. В результате этих нападений было опустошено 400 казахских юрт, взято большое количество пленных и скота. С берегов Ямышева озера джунгарами была увезена соль, заготовленная для Ямышевской крепости. 1 января 1741 г. комендант Ямышевской крепости полковник Т. Зорин получил царский указ, в котором говорилось – «не давь никаких поводов к столкновениям с караулами джунгарского войска и «озлобления им никого не чинить» [3].

В конце 1740 г. отряд под командой хана Абульмамбета в количестве 2000 человек выступил против джунгар в начале 1741 г. им был дан бой на левом берегу Иртыша. Но этот бой не повлиял на планы Галдан-Церена, войско под командованием Септения разорило кочевья султана Аблая по Ишиму и хана Абульмамбета в верховьях Илека. Удар был нанесён и по кочевьям султана Барака и батыра Жанибека. Джунгары напали и на кочевья Младшего жуза в районе Иргиза. Зимой 1741 г. на Ишиме произошёл неравный бой между войсками Септения и казахами Среднего жуза, завершившегося пленением Аблая. Уже в конце весны 1741 г. джунгары вернулись на родину с большим количеством скота и 3 тыс. пленных. 1 июня 1741 г. к коменданту Ямышевской крепости прибыл ойрат Ургуджун Галзат, который сообщил «Он, ноен Септень, со всем войском возвратился благополучно в Зенгорскую землю... а с собой де он Септень привёл полону Казачьей орды и торгоутов».

В ответ на пленение Аблая казахские дружины Среднего жуза во главе с Олжабай батыром в том же 1741 году совершили набег на территорию Джунгарского

ханства и разгромили улус ойратского главнокомандующего Септения. Казахи срочно организовали ополчение для отпора врагу. Войско аргынов возглавил батыр Олжабай Толебайулы, во главе отдельных отрядов встали племянник (жиен) Олжабая басентеин Жасыбай батыр, батыры Едыге, Жауке, Алпыс, Жанабек, Кошет, Дулат, Жалантос.

В 1753 г. Аблай-хан вытесняет джунгар за Иртыш, казахи осваивают степи между Иртышом и Обью. Кыпчак Кошкарбай батыр в 1755 г. Выгоняет джунгар ещё дальше, за обь. Друг и соратник Кошкарбая Косайдар кыпчак Тлеуберды батыр с той поры с сородичами остался в степях Кулунды и Карасука.

ВЫВОДЫ

Последние сражения казахов с калмыками датируются 1771 годом. В этом году, не выдержав колониального гнёта

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 3 Шойнбаев, Т. Ж. К вопросу о присоединении Среднего жуза к России// Вопросы истории Казахстана и Восточного Туркестана, труды ИИАЭ АН Каз.ССР, т.15, – Алма-Ата, 1962. – с. 49.
- 4 Чернышев, А. И. Общественное и государственное развитие ойратов в XVIII в. – М., 1990, стр 65.
- Материал поступил в редакцию 20.12.16.
- Д. Бэтрынак, А. Т. Шарипов*
Ертіс өңіріндегі жоңғарлармен шайқас
- D. Betrynak, A. T. Sharipov*
The battles with Dzhungars in Priirtyshye
School after K. Shulembaev, Pavlodar region, Aksu.
Material received on 20.12.16.

Мақала жоңғарларға қарсы қазақ халқының күресі қарастырылады.

The article deals with the struggle of the Kazakh people against Dzhungars.

А. А. Қайратова¹, Б. Ж. Ельмуратова²

¹магистрант, ²т.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕКТЕРДІҢ ЭТНОГРАФИЯСЫ: АЛТЫН БЕСІК МӘСЕЛЕСІ

Бұл мақалада авторлар Қоқан мен қазақ халқының қарым-қатынастары мен дәстүрін байланыста көрсетеді.

Кілтті сөздер: қазақ хандығы, тарих, халық, дәстүр, өзбек.

КІРІСПЕ

Қазақстанның қазіргі таңда тарихымыздың ақтаңдақ беттерін ашу саяси байланыстарына жаңа көзқарас тұрғысынан баға беріліп, зерттеулер жүргізіп жатыр. 1993 жылдың маусым айында Ордабасы жиынында Н. Назарбаев, И. Каримов, А. Акаевтың бас қосқан кездесулерінде Төле, Қазбек және Әйтеке билерді еске ала отырып өзбектер, қырғыздар, түркімендер, тәжіктер қарақалпақтар өздерінің көмектерін көрсеткендіктері айтылған. Осылайша аймақтық тұтастыққа қол жеткізу мен саяси тәуелсіздік жолындағы шешуші қадамдардың бірі жасалынған.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін Орта Азиялық елдермен саяси, экономикалық, мәдени жақтарында айтарлықтай өзгерістер орнады. Қазіргі таңда бұл тарихты зерттеу өзекі мәселеге айналып отыр. XX ғасырдың басында Орта Азияның, соның ішінде жергілікті тәжіктердің тарихи мұрасы бұрмаланды. Оны саясаткерлер мен тарихшылар өзіне ыңғайлы етіп өзгерткен. Бұл кейінгі феодализм кезеңінде Орта Азиялық хандықтар мен мемлекеттер өзбектер деп аталған уақытқа сай келеді. Ал қалған халықтар қайда кетті деген сұрақ пайда болады. Шынымен олар ассимиляцияға

ұшырады ма, әлде жоғалды ма? Мәуереннахр тарихында ерекше орында Орта Азияға өзбек Шайбанилықтардың билік етуі мен басып кірулері алады. Аймақтағы жаңа саяси, тарихи үдерістердің нәтижесінде Мәуереннахрдың этникалық картасы, көшпенді ру мен тайпалардың шаруашылық, мәдени өмірлері өзгерістерге ұшырады. Билік үшін күрестердің салдарынан әрқашан халық (егіншілер мен көшпенділер) жапа шекті. Соғыстан бейбіт халықтың сандары азая берді.

Қоқан мен Қазақ халқының қарым-қатынастары пәп ғасырлық дәстүрмен байланысты. Этномәдени, экономикалық аяда бір нысанға келді. Олардың өзіндік ежелгі, бай, ортақ тарихи алаңы бар. Бір-бірімен шаруашылық, әлеуметтік, салт-дәстүрінде, мәдениетінде үлкен табыстарға жетті.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тарих ғылымында тұңғыш рет Қазақ-Қоқан (өзбек) мемлекеттерінің қарым-қатынастары жан-жақты талданып, тәуелсіз мемлекеттің көз-қарастар тұрғысынан сараптауға түскен. Қарым-қатынастардың жағымсыз жағы (қоқандардың отарлау саясаты, ұлт-азаттық көтерілістер, салық жүйесі), жағымды жақтары (ғылым, білім, мәдениет) қамтылған. Еңбекте

алғаш рет қазақ-өзбек байланыстары Ресей немесе Кеңес үкіметінің көз-қарас талабымен емес, тәуелсіз елдің еркін ойлау жүйесі негізімен жазылған. Қарым-қатынастар (сауда, әскери, мәдениет) көрсетіледі. Түп нұсқа ретінде қажан жазба деректері, қазақтың шежіре мәліметтері пайдаланылған. Бұл бағытта іргелі мамандардың Бейсембиев Т.К., Құрбанғали Халид, Қожақұлы Ө., Уәлиханов Ш., Мұқаметқанұлы Н., Әбдәкімұлы М. еңбектері тарихи таным мағынасына тартылған. Сонымен қатар қазақ-қоқан саяси және шаруашылық байланыстары мәселесін зерттеудің методологиялық негіздері көрсетіліп, зерттеу деңгейі айқындалып, дереккөздеріне талдау жасалды. Қоқан хандығының қоғамдық-саяси қатынастарындағы салық жүйесінің рөлі айқындалып, оған ғылыми тұрғыда баға берілді.

Өзбек хан заманында жалпы қауымы «Өзбек елі» атанғанымен Өзбек хан өлген соң өзге тұқымнан болған тайпалар бұл атаудан сырт қалған. Асылы татар-монғолдан исламға енгендері осы атауда мәңгі қалған болар. Аталарын санағанда осы 1883 жылы Өзбек ханға дейін 29-30 буын десек, әр буыны 20-25 жылдан есептегенде сегізінші ғасырда келген Өзбек хан заманына тура келеді. Бұған қарағанда, бұлардың «Өзбек атауына» таласқанда басқа мағына болмай «Өзбек елі» болып аталып кеткен. «Мұстафадал-ахбардың» авторы да осылай көрсеткен. Қандайда болсаың ыдыраған мемлекеттер тарихта алғашқы атауымен қалады да, халқы да мемлекет атымен аталып қалуы сияқты құбылыстар тарихта көп кездеседі. Армения жайлы да осыны айтуға болар еді. «Атамыз Өзбек, Өзбек балаларымыз» деген ұрандары, тапша ата орнында, халық бала орнында екенін айғақтап тұр [1, 59 б.].

Өзбек – өзі бек дегені, бұл тайпаның уәли (уәлаяттың басқарушысы) мен әкімдері сауланып, мәжіліс алқаларының шешімімен емес, өз бетінше іштерінен бір

сөзшең шығып, өзгелерімен дауласып өз руластарының сөзін қорғап алса, өзара даулы мәселелерінің әділетпен шешіп бере біле оған еріксіз «би» болмаса, әкім және бек атақтары беріліп өмірші болған. Сонан «Өзібектің» «і»-сі түсіп қалып, «Өзбек» аталып, кейіннен халық, «бұрынғы би, жықсыны құдай қылған, ендігіні орыс пен қытай қылған» деп, осы атулардың мағыналарын бәрін мойындаған. Олай болса, бұл мағына жалғыз қазаққа тиісті деуге болмайды. Ханы болмаған, хан орнына әміршісі болмаған түркі тайпа елге айтуға болар еді. Ескіде қырғыз-қыпшақ аты да осы тәрізді өзін-өзі басқарушылар. Тарихшылар бірінші кезекте бүгінгі қалыптасқан «Өзбекстан» хандықтары халқын «Өзбек» дегені осы пікірді анықтайды. Өзбек туралы жазылған үш қаулының тарихи шындыққа жақыны осы. Өзбекстан ішінде Шыңғыс әулетінен төре, уан, қырғыз еліне манап, сияқты ақсүйектері үзілмей келгендіктен бұларға «Өзі бек» атауы лайық емес демейміз, себебі бұлардың да төре, манаптары бірлесе отырып сайланбайды. Мүмкін, әркім өз қабілетімен билікті қолына алып еліне иелік ете береді. Бұл біздің дәлелдемемізді анықтай түседі» [1, 60 б.].

XVIII ғасырдың II жартысында Ферғана жазығында байырғы өзбек-тәжік жазбагерлері Мыңжүзді – «Минка юз», (кейінгі тарихшылардың жазуынша – минг, менгі) Қырықпанжүзді – «Карпин юз» деп жазған. Олардың жазуы бойынша, кейінгі үлкен хандыққа айналған, бастапқыда бектік (ұлыс мағынасында) аталған Қоқанды алғаш құрған Ерезеноғлы Шахрух бек осы мыңжүз (минка юз) тайпасының Тобағыш тармағынан шыққан. Қазіргі ғылыми айналымдағы осы бір мәлімет – нақты тарихи дерек болып есептеледі.

Хандықтың құрылуы мен күшеюі туралы айтпас бұрын, Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамса» еңбегінде келтірілген деректерге тоқтала кетсек. Онда: «Өзбекке қатысты бірнеше дерек бар. Менің

сүйенетінім, өзбек түркі тектес бір адам болған. Оның 92 ұлы болған. Сондықтан олардан тараған ұрпақ – әулеттері «тоқсан екі баулы Өзбек» деп атанған. Тоқсан екінің аттары мынадай: 1. Мың, 2. Жүз, 3. Қырық, 4. Үгажат, 5. Жалайыр, 6. Прай, 7. Қоңырат, 8. Алшың, 9. Найман, 10. Арғын, 11. Қыпшақ, 12. Қалмақ, 13. Фрат, 14. Қырықтық, 15. Торғауыт, 16. Бурлан, 17. Шымыршық, 18. Фатаған, 19. Кәжі, 20. Кеңекас, 21. Бұйрат, 22. Ойрат, 23. Қиат, 24. Бағлан, 25. Қынай, 26. Қанды, 27. Өзбек, 28. Қойшы, 29. Бұланшы, 30. Шабұт, 31. Жоют, 32. Шілшауыт, 33. Баяуыт, 34. Отаршы, 35. Арлат, 36. Керейіт, 37. Ұнғыт, 38. Манғыт, 39. Танғұт, 40. Оймауыт, 41. Қашат, 42. Меркіт, 43. Бұрқат, 44. Қиат, 45. Қоралас, 46. Төралас, 47. Қырараб, 48. Илашы, 49. Шұбырған, 50. Қышлақ, 51. Оғлан, 52. Түркмен, 53. Дүрмен, 54. Табут, 55. Тама, 56. Мачад, 57. Кердері, 58. Рамдан, 59. Керей, 60. Надай, 61. Кафсана, 62. Қырғыз, 63. Ұяршы, 64. Жойрат, 65. Үйсін, 66. Жорға, 67. Баташ, 68. Қойсың, 69. Молдыз, 70. Төбел, 71. Татыр, 72. Тілеу, 73. Басхал, 74. Ниан, 75. Қарған, 76. Шірін, 77. Ұнтаң, 78. Курлат, 79. Шілқас, 80. Үйқорған, 81. Тарғын, 82. Жабу, 83. Суран, 84. Тұрғақ, 85. Мутиян, 86. Қасқа, 87. Мажар, 88. Тушлық, 89. Шоран, 90. Шүршіт, 91. Баһаршы, 92. Үйғұрат.

Бұл тарих былайша баяндалады. Өзбек ата барлық ұлдарымен жорыққа шыққан екен. Мұхаммед пайғамбардың көпірлермен соғысына кез болып, тау басынан көз салса бір жағы басым болып жатқандай екен. Мұның қайсысы мұсылман екеніне көзі жетпей, алайда ерлік әлсізге көмек болар деп жақындап келіп, көмекке кірісіп кеткен. Содан көпірлер жеңілген. Пайғамбардың батасымен тұқымдары көбейіп, жан-жаққа таралып кеткен деседі.

Бірақ ол кезде ажам (арабтардың өзінен басқа шығыс халықтарының атауы) мен түркі елдері түгелдей мұсылман болып

пайғамбарға қызмет етті деген ақпарлар ешбір ислам тарихында кездеспейді. Демек, бұл бір жай әңгіме, қисса болар. Егер соңғы сардарларынан (әскери басы) біріне осындай қызмет етіп дұғасын алды десе жобалы болар еді. Бұл әңгіме Рим патшасы Сұлтан Алауддин Кейқабат ибн-Хисрау шахқа бір соғыста Османдықтардың арғы бабалары Ер Тұғрул-ибн-Сүлеймен Бектің істеген қызметіне айтылған қағида.

Бір қарт адамның қолындағы көне нұсқалардан былай көрді, бір қарағанда-ақ екі-үш ғасырлық жазба деп ойлауға болады. Түрлі оқиғалармен араб, парсы тілдерінде безендіріліп біраз нәрсе жазған екен. Алайда сөзге де болмас еді. Соның бірінде Мұхаммед пайғамбардан өзбек туралы сұрағанда Ибраһим пайғамбар мен зайыбы Сарадан туған дегенді де қосып қойыпты. Дегенмен, жоғарыда жазылған адам аттарына үкәс тайпалардың бәрі де бары даусыз.

Қарттар аузындағы өзбек нәсілін Ибраһим пайғамбармен тұтастыруы белгілі дәйектемеге тірелмелі. Көпшілігі мына сияқты кітап, жазбаларынан алынған негізсіз бір сөздер ғана.

Егер Бәни Қантұра тайпаларына қатыстырып содан өзбек бөлініп шығады десе, кейбір тарихи деректерге жанасар еді. Ал Бәни Қантұра Ибраһим пайғамбардан бастау алады. Арабтар болса Шын мен шығыс халықтарының Ибраһим пайғамбардан екенін қолдайды. Өзбек те шығыстан емес пе? Бірақ бұл талас татар-монғол тарихына дәл келмейді. Түрік, монғол, татар баяны тәртібімен алынып, сонынан қосымша беріледі.

Бұл ақпарлардың Өзбек туралы түбірі болмаса да түркілер туралы Мұхаммед пайғамбардың, сендерге түркілер тимесе, сендер түркілерге тимендер деген сөзіне қарағанда ол кезде-ақ түркілер ауызға ілініп, қалғандығын, олармен санасу керек екенін айқын көрсетеді [1, 58 б.].

Ферғана хандары 919 һижра жылынан Алтын Бесіктен бастап, Алтын Бесік пен

Шаһрух хан арасы екі жүзден артығырақ, яғни он ата (200 жылдай) өтеді. 1703 жылы Шаһрух хан таққа отырғаннан бастап тарих жазылып келген. Әкімшілік орталығы Қоқан болды. Бұл нәсілден 28 кісі таққа отырып, Шаһрух ханнан бұрынғысы «би» аталып, кейінгілері «хан» деп аталды. Ақыры Күдияр хан, ол екі ортада белгісіз тағы бір екі кісі хан аталып, 1876 жылы бұл уәлаяттан (өлке, аймақ) «хан» атауы жойылады. Да патшалық дәуірлері 374 жылға жеткен.

Бір замандарда Ферғана халықтарының арасында алауыздық туып, оны тоқтату жолы: тек бір әділ адамның өміріне көніп, соңынан еру болды. Халық басқа шара таппай, атыраптағы тайпалардың ішінен біреуді хан көтеруді мақұлдасты. Алайда, кімнен хан сайлансын дегенде, әркім өзіне тартқандықтан бір топтамаға келе алмай сырттан бір ханзаданы хан сайлауға ойысты. Ол Түркістан хандарынан болсын дегенге тағы келісімге келе алмады. Осы мезгілде Шайбани тұқымынан абдулла Асам мен Самарқанд-Андижан ханы мырза Мухаммед Бабыр ибн Умар Шайх оқиғасы (соғысы) болып, Бабыр хан қашқанда Қоқан арқылы өткен.

Содан Өзбек тұқымынан бір ақылды адам шығып жақындарымен кеңес құрып, хан сайлауға халықта білік болмай тұр, егер бір лайықсыз адам таққа отырса, жағдай одан да бетер ауырлайды, халықты бұл бәледен құтқару деді. Оның жолы: бәлен жерден Бабыр хан өтіпті деп, сол жерге бір жас баланы алып барып қойып, оны тауып алған болып, Бабыр баласы деп жариялап, оны тәрбиелеп, өскен соң хан көтереміз дейді, дау-жанжал сонда тиылады. Бұл сөзді өзгелері күп көріп, сол данышпанның немересінің бірін ерекше киіндіріп, алтын бесікке салып, Бабыр хан жолынан тауып келген болысты. Тауып алғанда киік емізіп жүр екен. Төбесінен қонбай құс ұшып жүр деген ғажайыптарды қоса сөйлеп, көпшілікті нандырып, оған «Алтын Бесік» деген ат қойып тәрбиелейді.

Ақыл айтқан кісінің есімі де Бабыр болған. Демек бабасының атымен Бабыр баласы десе де, Бабыр хан баласы десе де өтірік болмайды. Алайда оның шын сыры елге мәлім болып, басқа тұрғауа тайпалары жанжал шығарғанымен Алтын Бесік өскен соң билерге сөзі өтімді болды.

Алтын Бесіктің алты баласы өсіп, жетінші баласы Қоқан қаласын салған (кеңіткен, түзеткен болса керек, себебі ол тумай-ақ қала бар еді) [1, 11 б.]. Содан бұл бала өзінің хан сайлауын талап етіп тұрғауа тайпалар басшыларының Шахмаст биге келгенде бұл кісі дербестік талап етіп, өзі хан болу үшін қанша әрекет етсе де оған жете алмай, сонда да «би» атына қосымша дәреже қостырып алған. Соңыра бұның төртінші немересі Шаһрух хан, яғни Алтын Бесіктің он бірінші буыны әр түрлі билерге тыйым салып, түрліше саясатпен өз тұқымын Бабыр ханнан шыққандығын дәлелдеп, Қоқанды орталық етіп, өзіне хан дәрежесін алған. Сонымен бұрын болған тайпалар арасындағы дау-жанжал Шаһрах кезінде тыйылған.

Жақсы таныс болатындай Құрбанғали Халидтің келтірген «Алтын бесік» шежіресін атап өткен жөн болар. Алтын Бесік, ибн Мырза Бабырхан, ибн Мырза Омар шайх, ибн Мырза Сұлтан, ибн Әбу Сағидхан, ибн Мырза Мираншах, ибн Әмір Темір көреген, ибн Әмір Турғай, ибн Әмір Барқал, ибн Әмір Илнғир, ибн Әмір Инжил, ибн Қаражар Ноян, ибн Әмір Суғучин, ибн Барухи хан, ибн Ирумчи Залас хан, ибн Қажули Бахадур, ибн Буртан хан (Темір әулеті мен Шыңғыс тұқымы осы буртан ханда түйіседі). Осылай етіп Шыңғыс хан, ибн Язди Бахадур, ибн Буртан хан болып, ол ибн Қабыл хан мен ибн Тумне ханнан тарайды. «Раузат-ас-сафа» кітабында Темір әулеті мен Шыңғыс балалары Тумне ханнан бастап айырылады деген. Тумне хан, ибн Байсунқар – ибн Байду хан, ибн Дутемнен, ибн Юзнжир хан, ибн Аңқу Диюн қызы. Диюн Баян сұлтан, ибн Чебне хан, ибн Мұнды хан, ибн Айхан, ибн Кун хан, ибн

Тимуртас хан, ибн Қиян хан, ибн Илхан, ибн Юлдуз хан, ибн Мағұл хан мен Татар хан, бұл екеуі Алынша ханның балалары. Алынша ханнан, ибн Ильяс хан мен Өгуз хан нәсілі (ұрпағы), яғни балалары Рум султаны мен Қараханада қосылады. Рум султандарының балалары Ғази Осман ханмен замандас болған Алтын Бесіктің бабалары Қаражар Ноян (Ғази Осман хан Алтын Бесікпен дәуірлес). Қаражар Ноян мен Қарахан арасы 25 ата, Осман ханнан Қараханға дейін 45 ата өткен. Алтын Бесіктен Адам Атаға дейін елу ата саналған. Ал Қарахан, ибн Түрік хан, ибн Яфас, ибн Нух пайғамбар, ибн Ламак, ибн Мтушлах, ибн Ыдрыс пайғамбар, ибн Бурд, ибн Михлаил, ибн Кинаң, ибн Ануш, ибн Шис, ибн Адам Ата.

Алтын Бесік баласы Сұлтан Елік, оның ұлы Сұлтан Құдияр, ұлы мұхаммед Әмин хан, ұлы Әділ Қасым, ұлы Асылзала, ұлы Шахмаст би, ұлы Шаһруһ би, ұлы Рүстем би, ұлы Хажы би, ұлы Ашур би, ұлы Шаһруһ хан. Осы Шаһруһ хан атасына шек келтірген билердің келіскенін ертіп, қарсыласқандарын жоқ етіп, өзіне «хан» дәредесін алған дегенбіз. Бұл кісі 1704 жылы таққа отырып, толық он екі жыл патшалық құрып қайтыс болған. Одан Абдрахим бек, Абдул-Карим бек, Шади бек деген үш ұлы қалып, үлкені әкесінің тағына ие болды. Бұл да он екі жыл хандық етіп 1729 жылы опат болған [2, 31 б.]. Абдул-Карим бек таққа отырып, 18 жыл хандық құрып, 1729 жылы қайтыс болған соң, баласы Абдуррахмах (Әбдірахман) таққа отырды. Алайда тоғыз айдан соң орнынан алынып, таққа ағасының (Абдуррахманның) баласы Ердана хан отырды да Абдуррахманды хақим-билеуші етіп Марғұланға жіберді. Бір жылдан соң Ердана хан да тақтан түсіп, орнына туысқаны Абдуррахим ұлы Баба бек отырды. Бір жыл өтер-өтпесте Баба бек өлтіріліп, Ердана хан қайыра таққа отырды. Содан соң екі жыл хан болып, 1759 жылы өлген. Содан соң өзбек, сырт

қауымдары топталып, Шаһрухтың екі баласының кезегі өтті. Үшіншісі Шади бек әулетінің кезегі келді деп 1760 жылы Шади ұлы сүлеймен бекті хан көтергенмен 6 айдан соң тақтан тайдырылып, кейін өлтірілді.

Момбек Әбдәкімұлы айтуы бойынша, қазақта көне тайпа аттарын жеке-жеке кісілер есімдеріне айналдырған. Одан соң өте көне түр мағынада айтылғанымен, астарында орасан зор мән-мағына жатқан жүздік, рулық құрылымдарды ауызша қалыптастырған шежіре бар. Сол шежіреде Ұлы жүз Ақарыстың үшінші ұрпағы Төре бидің төрт баласының бірі Меркіден – Мыңжүз, Қырықпанжүз деген рулары тарайды деп көрсетілген. Ары қарай олардан ұрпақ таратпайды да, екеуінің жұрты қашқарлық ұйғырлар мен өзбектерге сипіп кеткен деп келте қайырады. Расында, түбі түркі тілдес халықтар қатарына жатып, арғы тегі қазақтармен тамырлас болған мыңжүз бен қырықпанжүз XV ғасырдың аяғында Жетісу мен Қашғар өңіріндегі Моғолстан хандығы ыдыраған кезде ассимиляциялық жолмен бір жағы – ұйғыр, бір жағы – өзбек этностарына сіңісіп кеткен. Бұл екеуі өзбек пен ұйғырдың басқа тайпалармен араласып, XV-XVIII ғасырлар аралығында Ферғана жазығы мен Қашғар арасын жайлаған. Уақыт өте келе, өзбек арасындағы мыңжүздер (мингілер) санының көптігімен және билігіне құмарлығымен үстем тайпаға айналған [3, 35 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Өзбек халқы қазақтардың өміріне елеулі ықпал жасады. Осының арқасында қазақтардың кейбір топтары егін шаруашылығына, отырықшылыққа көшті [4, 20 б.]. Екі халықтың этнологиясының бірталай ұқсастықтарын: шаруашылығын, тілдерін, діндерін, менталитеттерін байқауға тұрарлық [5, 52 б.]. Қазіргі біздің салт-дәстүрлеріміз бір уақытта пайда болды [6, 131 б.]. Екі жұрттың да болашақтары жарқын болар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Құрбанғали, Халид.** Тауарих хамса (Бес тарих). – Алматы : Қазақстан, 1992. – 304 б.
- 2 **Бейсембиев, Т. К.** Тарих-и Шахрухи. – Алматы : Наука, 1987. – 200 б.
- 3 **Әбдәкімұлы, М.** Қоқан хандығының тарихы. // Жалын, 2013. – № 10. – 34-45 б.
- 4 **Қожақұлы, Ө.** XVIII ғасырдың соңғы ширегі мен – XIX ғасырдың
- 5 **Уәлиханов, Ш.** Қоқан хандығы хақында. Ақиқат, 1996, –№ 1. – 50-55 б.
- 6 **Мұқаметқанұлы, Н.** Тарихи зерттеулер. – Алматы : Жалын, 1994. – 144 б.

Материал 20.12.16 баспаға түсті.

А. А. Қайратова, Б. Ж. Ельмуратова

Этнография казахов и узбеков в XIX веке: проблема Золотой колыбели

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 20.12.16.

А. А. Kayratova, B. Zh. Yelmuratova

Kazakh and Uzbeks ethnography of the XIX century: the Golden cradle problem

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 20.12.16.

В данной статье авторы раскрывают отношения и традиции Коканда и казахского народа во взаимосвязи.

In this paper, the authors reveal the relations and traditions of the Kokand and the Kazakh people.

А. А. Мейрманов¹, Б. Ж. Ельмуратова²

¹магистрант, ²т.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ҰЛЫ ҚАЙРАТКЕР – ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ

Бұл мақалада авторлар саясаткер, ғалым және қоғам қайраткер Ә. Бөкейхановтың көрнекті рөлін тарихта көрсетеді.

Түйін сөздері: тұлға, қазақ хандығы, Алаш автономиясы, үкімет, тарих.

КІРІСПЕ

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан – адамзат баласының тарихында сирек кездесетін дара тұлға. «Сирек» дейтіндей, туған халқына адал да шын мағынадағы кіршіксіз қызмет етуімен теңдесі жоқ тұлға болатын.

XX ғасырдың бас кезінде орта-ғасырлық ұйқыда жатқан алаш қауымы арасынан ат төбеліндей азаматтар суырылып шығып, болашағы бұлдыр көшпелі қазаққа бағдаршам болды. Қазақ халқының өз мемлекеттігін құру жолындағы қозғалысын ұлттық интеллигенция басқарды. Ол топтың басында ұлт зиялысы, публицист әрі саясаткер, патшалық Ресей Мемлекеттік Думасының мүшесі Әлихан Нұрмұхамедұлы 1866 жылы бұрынғы Семей облысы Қарқаралы уезі Тоқырауын болысының жетінші ауылында өмірге келген. Қазіргі әкімшілік-аймақтық бөлініс бойынша бұл елді мекен Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданы, «Қаратал» совхозына қарайды. Әлиханның үлкен атасы – Бөкей, атақты көкжал Барақ сұлтанның ұлы. Бөкейдің тоғыз ұлының бірі – Батыр сұлтан. Батырдың ұлдары Мырзатай мен Рүстем. Мырзатайдан Нұрмұхамед туады. Әлиханның әкесі – Нұрмұхамед. Анасы Бегім ханым. Олар оқу білімге жақын, парасатты адамдар болған.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әлихан – төрткүл дүр сілкіндіріп өткен Шыңғыс ханның 23-ші ұрпағы – Төре тұқымынан бола тұра, Қасым хан, Абылай хан, Бөкей хан, Кеңесары сынды халқы ақ киізге көтеріп, хан тағына отырған емес – оның заманы өтті-кетті. Қазақ халқының тарихында Шыңғыс ханның ұрпақтары карама-қайшы - екіұшты рөл атқарды: бір жағынан, алғашқы кезеңде олар көшпелі ру-тайпалардың бірігіп, жаңа және қуатты қазақ мемлекетінің құрылуына ұйытқы болса, екінші жағынан – олардың билік үшін ішкі күрес-тартыс салдарының «қазақ» деген этнонимді құрғанымен де, бірегей халық, ұлт болып толық жетілмеген халықтың Орта, Ұлы, Кіші жүздер ретінде «үштік одаққа» бөлініп бытырауына түрткі болып, ақыр соңында бірінің соңынан бірін орыс империясының отарлығына душар етті. Міне соңғы жайтты терең зерттеп білген Әлихан: «Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын!» - деп ертеден-ақ халқы алдында серт беріп, сол сертіне ақырғы демі қалғанша адал болып өтті. Бірақ өзінің шыққан тегін мақтан тұтты, шыққан тегінің абырой-намысын көзінің қарашығындай қорғады және атақты хан-сұлтандардың тікелей ұрпағы екеніні сезініп, халқына кіршіксіз де шексіз қызмет етуді, Алашына қамқор

болуды өзінің өтпес-өтелмес борышы, ер-азаматтық парызы санады.

Күні бүгінге Алаш арыстары немесе жалпы Алашорда жайында дүйім жұртты ойландыратын, толғандыратын сұрақтар көп деп ойлаймыз. Сол сұрақтардың біразына тоқтала кетеміз. Мысал үшін Алашорданың мақсаты не?, Алаш деген сөз қайдан шықты?, Әлихан Бөкейханов деген адам қазақ халқы үшін не істеді деген сияқты қарапайым сұрақтарға біздің қоғамымызда көп адамдар жауап бере алмауы мүмкін, сондықтан да осы мәселе төңірегіне тоқтала кетеміз. Бұның себебі әрине біріншіден, нарықтық заман, адамдардың жанталаса жүріп тарихқа үңілмеуінен болуы мүмкін. Екіншіден, тарих саласының күні бүгінге дейін дамымағандығынан немесе халық арасында насихат жұмыстарының аздығы. Бұл әрине өте өкінішті жағдай.

1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында Орынбор қаласында өткен екінші жалпы қазақ съезі Алаш автономиясы деп аталатын Ұлттық мемекет құрылғандығын мәлімдеп, оның үкіметін сайлады. Әлемнің алтыншы бөлігін алып жатқан Ресей империясы көлемінде бұл аса зор оқиға болмағанымен, отарлық езгідегі қазақ қоғамы үшін оның тарихи маңызы ерекше еді. Өйткені мұның бәрі қазақ елінің XVIII ғасырдан бергі өз бостандығы мен теңдігі жолында орыс империясына қарсы жүргізген азапты қорытындысы болатын.

Тарих сахнасында Алашорда – Халық Кеңесі үкіметін алып келген жалпы ұлттық күрестің басында ұлттық интеллигенция тұрды. Олардың ортақ түсінігі бойынша отарлық езгі мен феодалдық мешеулік жағдайында аяқ асты болған ұлттық мүддені қорғап, қазақ елін басқа өркениетті елдер қатарына алып шыға алатын жалқы жол – ұлттық мемлекеттік құрылымның болуы еді.

Әлихан Бөкейхановтың қайраткер ретінде қалыптасуының екі рухани негіздерін бөліп айту артық емес.

Біріншіден, Әлихан еркіндік пен теңдікті жоғары бағалаған ортада өсті. Оның қоғамдық көзқарасының қалыптасуына халықтың бай ауыз әдебиетінің, Ұлы Абайдың және басқа ақын-жыраулардың терең ойлы шығармаларының ықпалы болғандығы сөзсіз. Оның 1907 жылы тұңғыш рет орыс оқырмандарын Абайдың творчествосымен таныстыруды көздеген материал жариялап, ал 1909 жылы ұлы ойшылдың шығармаларының Петерборда жарық көруіне мұрындық болып, өмірінің соңына дейін Қобыланды, Ерсайын, Қозы-Көрпеш – Баян сұлу және басқа көптеген ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеп және насихаттап өтуін, әрине, кездейсоқ жағдай деп айту қиын.

Шын мәнінде, Әлихан Бөкейханов – қазақ халқының рухани саласының дамуына зор үлес қосқан тау тұлға. Ол – қоғамдық саяси істерге белсене араласып қана қоймай, өнер, мәдениет, әдебиет саласында із қалдырған қайраткер. Сондықтан болар оның ұтқыр ойлары мен көсемсөздері барлық қоғамдық өмірдің сан саласын қамтыған. Сол кездегі түркі мұсылман дүниесіндегі И. Гаспринский, О. Акчури, А. М. Топчибаев, Х. Максудовтар сынды өз халқына қажетті деп білген тақырыптың барлығын көтерген. Қазақтың тарихындағы тұңғыш баспасөздерінің бірі Ахмет Байтұрсынов ашқан «Қазақ» газетіне үлкен үлес қосқан бірден бір азаматтардың бірі. Оның астарындағы басты мақсат, ол әрине қазақ халқының ұлт ретінде сақталуына талпыныс, ел болу, тілімізді сақтап қалу еді. Әлекең аңсаған күн бүгінгі тәуелсіз Қазақ елі. Ендігі біздің мақсат бабаларымыз салған сара жолды одан әрі жалғау болып табылады.

Ғұлама ғалым ғылымның түрлі саласын қамтыған ұшан теңіз еңбегін әр кезеңде Қазақ өлкесіне жасақталып жіберілген талай-талай ғылыми, статистикалық және өзге экспедициялардың жұмысына білек сыбана араласып жүріп, жазып қалдырды. Самодержавиялық Ресей

империясының ақырғы кезеңі мен Кеңес дәуірінің алғашқы он жылдығын қамтитын 1896-1927 жж. аралығында Әлихан бастаған қазақ даласында жұмыс атқарған 4 бірдей экспедицияға, атап айтқанда 1917 жылғы «Қазан бүлігіне» дейін «Тобыл экспедициясы» мен Ф. А. Щербина және С. П. Швецов бастаған статистикалық және экономикалық экспедицияларына тікелей атсалысты. 1926 жылы ол бұрынғы Адай оязы, қазіргі Атырау және Маңғыстау облыстарын зерттеген КСРО ҒА-сының антропологиялық экспедициясына қомақты үлес қосты.

Ғылыми дәрежесі, ресми ғылыми атағы болмаса да, қазақтың білгір де тәжірибелі «өлкетанушы ғалым» деген мәртебелі аты бар Әлихан Кеңес үкіметі тұсында КСРО Ғылым академиясына Қазақстан бойынша ғылыми сарапшы ретінде жұмысқа тартылып, Қазақстанға жіберілген ең бірінші антропологиялық экспедицияның жұмысына белсенді атсалысты.

Кеңес Ғылым академиясының академигі С.П.Шевцов қазақ ғылымына 1928 жылы берген мінездемесінде Әлихан патша заманындағы және кеңес дәуіріндегі ғылыми экспедицияларда атқарған қыруар еңбегіне де бірдей аса жоғары баға берді.

Тұрсын Жұртбайдың «Ұраным – Алаш» еңбегінен көргеніміздей, Әлихан Бөкейханның 1926 жылғы Қазақстандағы шаруаларға тиесілі жер нормасын анықтау жөніндегі профессор Швецов басқарған экспедицияға қатысып, дұрыс есептеулер жүргізіп, Қазақстанда артық жер телімі жоқ екенін дәлелдеп, соны экспедицияның қорытынды есебіне енгізуі, сол жылдары ішкі Ресейден қазақ жеріне 360 мың қарашекпенділердің жөн жосықсыз қоныс аударуына тосқауыл болғанын көпшілік білмейді. Тарихтағы мұндай елдік үшін жасалған ерлік істерді әрбір қазақ жадында ұстауға міндетті деп санаймыз. Алаш қайраткерлерінің сол кездері ортаға салған

ұтымды ойлары, ұтымды пікірлері, қазақ ұлтының ұлттық мүддесі үшін аянбай күрескен ерліктерін бағалап, бүгінгі жас ұрпаққа үлгі етеміз.

Әлихан патша заманында да, Кеңес өкіметі дәуірінде де Қазақ өлкесі және қазақ өнері мен мәдениеті туралы талай құнды ғылыми-танымдық еңбекке кеңесші болды. Бірақ Алаш серкесі өзінің ізденістерінде ғылымның нақты да жеке бір саласымен шектелмейді, туған сахарасы мен халқының бүкіл тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, ұлттық мәдениетін, тарихын түгел қамтиды. Әлихан Бөкейхановты өлкетанушы, нақтырақ айтсақ – Қазақ өлкесін зерттеуші ғұлама ғалым деп таныған әлдеқайда лайық болар еді. Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан – қазақтың көрнекті өлкетанушы ғалымы еді.

Әлихан Бөкейханов және қазақтың зиялылары ірге тасын қалаған Алаш партиясының жалпы атауының ұғымы өте тереңде жатыр. Сондықтан да осы ұғымға тоқталатын болсақ, Алаш (ежелгі түркі сөзі – бауырластар, қандастар, туыстар) – көне заманда, түркі халықтары бөліне қоймаған қауым кезінде дүниеге келген ұғым. Ортағасырлық және одан ерте кезеңдегі деректерде қазақтың өз алдына ел болып хандық құрғанға дейінгі ежелгі тайпаларының ортақ атауы. Алаш аты тарихта кездесетін ең көне атаулардың қатарына жатады. Моңғол-татар – қазақ шежірелерінде Алаш (Алашы) хан туралы айтылады. Кеген тас жазуында (б.з.б. 4 ғ. шамасында) «Қаған алты бөріг алаш(а) ерті» деген жолдар, Алтай тауының Сібір жағында (Тува) Алаш атты өзен, Алаш атты тау сілемдері бар. Алаш атауы бүгінгі күнге дейін түрікмен, қырғыз, қазақ, ноғай, т.б. халықтардың есінде сақталған. Кеген тас жазуында «алты бөріг» («алты қасқыр») деген сөздің «алты алаш» мағынасын беретіні жөнінде (үйсін, қаңлы, қырғыз, хақас, татаб-татар, сянь-би-ғұн тайпалары) ғылыми болжамдар

бар. Алаш туралы аңыздарда мал мүлікке жеке меншік болмаған кездегі қауым тұрмысының сілемі байқалады. «Алаш – алаш болғанда, Ала тай ат болғанда, Таңбасыз тай, еңсіз қой болғанда» деп келетін сөздер осыған меңзейді.

Қазақ халқының басын құраған ежелгі тайпалардың көпшілігі Оғыз қағанға бағынғанын ескерсек, «Алты Алаш» деген ұғымды оғыздың алты ұлына ерген ел деп те түсінуге болады. Бұл тұрғыдан алғанда Алаш деген ортақ түркілік атау Алтын Орда (Қыпшақ мемлекеті) ыдырағанның кейінгі кезде қайтадан жаңғырған бауырлас түркі халықтарының басын біріктіру ұраны, ортақ атауы да болған сияқты. Ал енді қазақ шақыратын «Алаш» ұраны «алаш – алаш болғанда, бұл қалмаққа не қылмадық» деген сөздер кейінгі Алаша есімімен байланысты деу қисынға келеді. Бұл орайда Саққұлақ би шежіресін, Ә. Диваевтың, Г. Н. Потаниннің, Ш. Уәлихановтің, М. Тынышбаевтың ел арасынан жинаған аңыз-әңгімелерін, күнделік жазбалары мен ғылыми мақалаларын атаған жөн. Олардың бірінде – алапес болып туған бала, екіншісінде – алашаға отырғызып көтерген хан, үшіншісінде – Ұлытаудан асырып тастаған баланың әскербасы болғаны, төртіншісінде – қалмақты қорқыту үшін «Алаш» сөзін ұран еткені айтылады. Соның қай-қайсысы да Алаштың хан болғандығын, қара халықты соңынан ертіп, айбарының асқандығын дәріптейді. Ескі шежіре деректерінде Алаш атауы қазақ халқының синонимі ретінде келтіріледі. Мысалы, Қадырғали Жалайыр өз еңбегінде қазақтың орнына Алаш атауын қолданады. Шежірелердің бірінде Алашқа өзбек, түрікмен, қарақалпақ, қырғыз, ноғайды жатқызады. «Қамбар батыр» жырында («Тамашаға жиылсын, Алты Алаштың баласы»), Бұқар жыраудың Абылай ханға айтқанында («Он сан Алаш баласын, жұмсап бір тұрсын қолыңмен»), Махамбеттің («Алты сан

Алаш ат бөліп, тізгінін берсе қолыма») өлеңдерінде Алаш сөзі қазақ сөзінің баламасы ретінде берілген. «Атамыз – Алаш, керегеміз – ағаш» деген қазақ халқы ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресінде ежелгі Алаш ұғымына қайта оралып, оны бостандық пен бірліктің ұраны етіп алды. Соның дәлелі ретінде «Алаш қозғалысы», «Алашорда», «Алаш» деген ұғымдарды атауға болады. «Алаш азаматы» деу қазақ халқының ауыз бірлігіне, елдің, жердің тұтастығына меңзейді.

Жалпы Алаш идеясына тоқталатын болсақ, Алаш идеясы – біртұтас қазақ идеясы. Ұлттық мемлекетті қалыптастыру идеясы бірнеше ғасырлар бойы қалыптасып отыратын нәрсе. Ұлттық мемлекетті қалыптастыру идеясы ұлттық қажеттіліктердің негізінде туындайтын білім болса, ұлттық идеяның білімін қалыптастыратын нағыз зиялылар. Қазақстандағы ұлттық идея қазақтармен бірге дүниеге келді, әрі тарих сахнасына да қазақтармен қол ұстаса көтерілді. Ұлтқа деген құрмет ұлттық сана-сезімнің қалыптасу деңгейіне байланысты. Жалпы ұлттық сана төмен болса халық халықтық қасиетінен айрылады. Мұндай кезде ұлттық мүдде жеке бастың пайдасының құрбаны болады. Мұратсыз ұлт ұлт болып қалыптасуы да, сақталып қалуы да мүмкін емес. Қазақ хандығы тұсында ұлттық идеяның өзегін мемлекеттікті нығайту, этникалық территорияны қалыптастыру, Қытай, Жоңғар, Орта Азиялық мемлекеттермен оңтайлы қарым-қатынас орнату құрады. Асан қайғының: Еділ менен Жайықтың Бірін жазға жайласаң, Бірін қыста қыстасаң, Ал қолыңды маларсың Алтын менен күміске!

Қазақ халқының тарихында әр ғасырдың басы аласапыран оқиғаларға толы болды. Бұл өз кезегінде тарих сахнасына ірі-ірі тұлғалар мен қайраткерлерді шығарып, түбірлі өзгерістерге алып келіп отырды. Әсіресе ХХ ғасырдың басы айрықша күрделілігімен, сансыз

оқиғалардың сапырылысымен, ұлттық сананы оянуымен ерекшеленеді. Осы тұста қазақ даласында да Алаш ұранын көтеріп, қазақ баласын азаттыққа бастаған бір шоғыр қазақ қайраткерлерінің ой-пікірі мен іс-әрекеті жарқырап көрінді. Бұл кез Алаш ардагерлерінің айтуынша, «қазақтың бар болу немесе жоқ болу» мәселесі таразыға тартылған кезі еді. Олай болатыны, бұл шақта қазақ халқы толықтай патшалық Ресейдің басыбайлы боданына айналған еді. Қазақ даласындағы хандық билік ыдыраған, билер институтының қадірі кетіп, орыс сотына қараған, дәстүрлі тіршілік қалпы мен өмір салты елеулі өзгеріске ұшыраған, ұлттық рух бәсеңдеген шақ еді. Алашорда қозғалысы мен Алаш идеясының пайда болуына тікелей тікелей осы аталған тарихи жағдайлар себеп болды. Қазақтың алғашқы оқығандары қазақтың жеке өз алдына ел болып, дамыған елдермен терезе теңестіре алатындай жағдайға қол жеткізуін көкседі. Ең алдымен қазақ баласының бір-бірімен пікір алмасуын қамтамасыз ету үшін мерзімді баспасөз құралдарын шығарды. Қазақтың тұңғыш журналы «Айқап» пен «Қазақ» газеті «ұлттың көзі, құлағы һәм үніне» айналды. Бұлардың ұлттық сананы оятудағы маңызы орасан зор болды. Кішкентай жылғадан басталған бұл әрекет ұлғайып, арналанып зор халықтық қозғалысқа ұласты. Алаш қайраткерлері қазақ халқын азат ел ету бағытындағы мақсатты ойларын бес тұғырға негіздеді. Солардың ішіндегі ең маңызды тұғырының бірі – қазақ тілінің мәселесі болатын. Бұлай болатыны, А. Байтұрсынұвтың сөзімен айтқанда «тілі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады». Ұлттың ұлы ұстазы Ахаң бұл бағытта бос үгіт насихатқа салынбай нақты іске кірісіп, қазақ жоғының орнын толтыруға білек сыбанып кірісті. Қазақты біртұтас ел деп танысақ, Алаш идеясын біртұтас Алаш идеясы деп мойындауымыз қажет. Алаш идеясына деген адалдық пен сенім – бізден

соны талап етеді. Ал қазақ үшін Алаш идеясына, оның бес ұлы идеясынан артық мүдде болуы тиіс емес. Ол идея бүгін де өзінің мүдделі мақсатын жойған жоқ. Ол идеялар мыналар: бірінші: жер мәселесі. Жерсіз отан жоқ. Әлихан Бөкейхановтың ұйғарымы бойынша: «Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де қоныстанушыларға да берілмейді». Екінші: жердің астындағы, үстіндегі, аспанындағы барлық игілік қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Ө. Бөкейхановтың айтуынша: «Оның әрбір түйір тасы қазақтың өңіріне түйме болып қадалу керек» болатын. Үшінші: Әлихан Бөкейхановтың жобасы бойынша, «Қазақтың жерінде өндірілген бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі» керек, яғни толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізуге ұмтылуы тиіс еді. Төртінші: қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін, діл үстемдігі болуы керек. Бесінші, түпкі мақсат: ғылымға, ұлттық салт-дәстүрге негізделген заңға сүйене отырып, ұлттық-демократиялық мемлекет құру еді.

Бүгінгі таңда батысшыл зиялылардың атқарып кеткен қызметі «Алаш» ұранды ұлт-азаттық қозғалысы ретінде танылса, Әлихан Бөкейхановты оның идеялық негізін қалаушы, бас идеологы, саяси жетекшісі деп бірауыздан мойындайды.

«Алаш» қозғалысы мен оның көсемі Әлихан Бөкейхановтың 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін, яғни отаршыл патшалық самодержавие тұсында қандай қиян-кескі күрес жүргізгенін мынадай фактіден байқауға болады. 1917 жылғы төңкеріске дейінгі және одан кейінгі кезеңде бір Әлиханның өзі 7 рет тұтқындалып, бірнеше тәуліктен 4 және 8 айға дейін түрмеде отырып шығып, 2 рет саяси айдауда болды. Оның ішінде Самарада 8 жылын өткізсе, Мәскеуде шым-шытырық оқиғалар мен

қиян-кескі күреске толы ғұмырының ақырғы 15 жылын өткізді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ұлтының тарихын зерттей келе Әлихан қайғылы болса да маңызды бірнеше тұжырымға, оның ішінде тарихи және ең бастысы, саяси қорытындыға келеді. Олардың біріншісі: алты алаштың бірлігінен, соның салдарынан тәуелсіздігінен айырылуының ең басты сыры – бұрынғы хан сұлтандардың Ресей империясы тарапынан отарлау қауіпі төнген сәтте де өз билігіне қараған ру-жүздерді біріктіре алмауы. «Бұрынғының көбі, – деп жазды Түрік баласы» (Әлиханнның қазақша лақап есімінің бірі – С. А.) 1913 жылы «Қазақ» газетіндегі «Қазақ тарихы» мақаласында, - күш-қуатты тиісті орнына жұмсамай, бірінің көзін бірі шұқудан уақыты артылмайды, істегенінің бәрі жәбір, залым болды; қылғанының бәрі зорлық-зомбылық еді». Сол себепті де Әлихан туған халқы алдында бұрынғы хан-сұлтандардың тікелей ұрпағы ретінде өзін айыпты сезінді, кең сахара даласында емін-еркін көшіп-қонып ғұмыр кешкен, қайталанбас салт-дәстүрі, мәдениеті бар халқын еш қарсылықсыз отарлыққа жегіп

берген алдыңғы хан сұлтандардың бар кінәсі мен халқының келешек тағдыры үшін бар жауапкерлікті өз мойнына алды. «Хан баласында қазақтың хақысы бар еді, – деп жазды Әлихан 1914 жылы жазған мақаласының бірінде, – тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын». Әлихан соңғы демі біткенше осы сертіне адал болып қалды.

«Алаш» туынын астында

Қуә болсын арымыз!

Көркейтуде алашты

Құрбандық болсын жанымыз!

Жасасың, Алаш, жасасың! –

Ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ұлттық мемлекет құруға бағытталған әрекеті сол кездердегі ашы өмір талабынан туындаған бірден-бір тура шешім болатын. Алайда, қазақ елінің ғасырлар бойы мыңдаған асыл азаматтары басын тіккен биік арманы – ұлттық мемлекеттікті қалпына келтіру ісі Алаш қозғалысы, Алаш Орда үкіметімен бірге тарих қойнауында, тоталитарлық өктемдік пен империялық зомбылықтың шаңына көміліп қала берді. Тек жетпіс жылдан астам уақыттан соң Қазақстанның егемендігі мен тәуелсіздігі жарияланып, қазақ елі ұлы арман жолына қайта бет бұрды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әлихан Бөкейхан шығармаларының толық жинағы. – I том. – Астана, 2009.

2. Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы

3. <http://e-history.kz/kz/contents/view/631>

4. Бес ғасыр жырлайды: ХҮ ғасырдан ХХ ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық. (Құрастырған. М. Мағауин,

М. Байділдаев). – Т. I, – Алматы: Жазушы, 1984. – 256 б.

5. Әлихан Бөкейханов / С. Аққұлы // Егемен Қазақстан газеті, 2015.

6. Әлихан Бөкейханов және біртұтас Алаш идеясы / Жұртбай Тұрсын // Жас қазақ үні, 2011. – № 527, – 12 б.

7. Ә. Бөкейханов. Шығармалар / М. Қойгелдиев. – Алматы: Қазақстан, 1994.

A. A. Meyrmanov, B. Zh. Yelmuratova

Выдающийся деятель – Аликхан Букейханов

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 20.12.16.

A. A. Meyrmanov, B. Zh. Yelmuratova

The great figure – Alikhan Bokeikhanov

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 20.12.16.

*В данной статье авторы раскрывают выдающуюся роль в истории
А. Букейханова, как политика, ученого и общественного деятеля.*

*In this article, the authors reveal the prominent historical role of
A. Bokeikhanov as a politic, scientist and public figure.*

А. С. Молдакимова

к.и.н., доцент, Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар

РОЛЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА В РАЗВИТИИ МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНЫХ И МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

*В статье рассматриваются межконфессиональные и межэтнические
отношения через призму деятельности Ассамблеи народа Казахстана,
ее позитивная роль в современный период.*

Ключевые слова: независимость, государство, политика, конфессии.

ВВЕДЕНИЕ

С обретением Независимости перед Казахстаном встали сложные задачи – преодолеть посттоталитарные формы государственного устройства, сформировать демократические процессы на базе неразвитого гражданского общества, консолидировать общество. И тогда в условиях особенностей полиэтничного и поликонфессионального общества Глава государства Нурсултан Назарбаев обозначил четкий принцип национальной политики в стране – «Единство – в многообразии». Он направлен на гармоничное сочетание всех интересов, прав и обязанностей граждан, вне зависимости от этнической принадлежности. Разумеется, основой его изначально служила толерантность казахского народа, понимание и взаимоуважение всех наших граждан. Таким образом, была сформирована уникальная модель межэтнического доверия в Казахстане. Были сняты все возможные реальные и гипотетические опасения этносов нашей страны за сохранение своей этнической самобытности. Созданные условия для сохранения языков всех этносов, культуры, традиций обеспечили высокий уровень благодарности и ответного доверия к казахскому народу.

Межэтнические и межконфессиональные отношения проходят сквозь все сферы общественной жизни, они являются неотъемлемой частью развития общества, а также одной из главных составляющих стабильности государства. Область межэтнических и межконфессиональных отношений – очень тонкая и деликатная сфера, в связи, с чем привлекает особое внимание, как институтов гражданского общества, так и государства.

Казахстанская модель межэтнического и межконфессионального взаимодействия в условиях страны, в которой проживают представители более 130 этносов, – это вне всякого сомнения, значимое достижение казахстанского общества. Сейчас мир сталкивается с очень серьезными межнациональными, межкультурными конфликтами – наблюдается кризис мультикультурализма. Так, например, противоречия между коренными жителями и эмигрантами перешли в стадию открытого конфликта, и ситуация в дальнейшем будет лишь усугубляться, поскольку в эмигрантской среде формируется новое поколение людей, родившихся в западных странах и имеющих гражданство этих стран, но так и не сумевших адаптироваться в общество и воспринимающих окружающую среду как

враждебную. Особенно остро это проблема стоит в Европе.

На этом негативном фоне в разы возрастает актуальность изучения позитивного казахстанского опыта построения межнационального диалога. Ведь если сами межнациональные конфликты хорошо изучены в научной литературе, то позитивный опыт формирования эффективной модели согласия и толерантности и еще только должен получить глубокое научное осмысление, чтобы в дальнейшем быть адаптирован к условиям других полиэтнических государств.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Важный этап формирования национальной законодательной базы Республики Казахстан в межэтнической и межконфессиональной сферах охватывает период с 1995 по 1996 годы. Именно в этот период были осуществлены ключевые шаги, во многом предопределившие дальнейший вектор развития независимого Казахстана.

Главным таким шагом является создание в 1995 году консультативно-совещательного органа при Президенте страны – Ассамблеи народа Казахстана (АНК), призванного заниматься вопросами обеспечения межнационального согласия в республике.

Основным фактором участия АНК в строительстве модели «межэтнического согласия» в Казахстане стало формирование эффективной нормативно-правовой базы, регулирующей межкультурное взаимодействие в стране. В 3 статье в Законе Республики Казахстан об Ассамблеи народа Казахстана говорится, что главной целью данной организации является обеспечение межэтнического согласия в Республике Казахстан в процессе формирования казахстанской гражданской идентичности и конкурентоспособной нации на основе казахстанского патриотизма, гражданской и духовно-культурной общности народа Казахстана при консолидирующей роли казахского народа [1].

Именно этот подход составил основу Конституции Республики Казахстан, положения которой формировались при непосредственном участии Ассамблеи народа Казахстана. Показательно, что первыми словами Основного Закона Независимого Казахстана стали слова: «Мы народ Казахстана, объединенный общей исторической судьбой» [2, с. 2].

Речь идет о сохранении высокого уровня этнического самосознания среди всех национальных групп. После дезинтеграции СССР, как и во всех бывших республиках, в Казахстане получили развитие национальные движения, которые акцентировали внимание на ущербе, причиненном культурному развитию этносов в советское время, и призывали к возрождению утраченных традиций. Негласный контроль над этим процессом был передан Ассамблее народа Казахстана и национально-культурным центрам.

Основной целью этих структур стало предоставление всем этническим группам равных возможностей для сохранения и развития их культурно-языковой целостности. Данные меры помимо прочего были призваны способствовать формированию высокого уровня лояльности к существующему государственному устройству. Однако обратной стороной осуществления подобной политики стало поддержание этнического самосознания и формирование своеобразной культурной дистанции между этническими сообществами [3].

Отдельного внимания заслуживает рассмотрение проблемы консолидации этнической элиты в Национально-культурных центрах. Очевидно, что лидеры этнических групп выполняют важные функции и имеют особое значение в межэтнических противоречиях, мобилизуя этнические чувства для достижения определенных целей. Степень влияния элиты этнической группы на поведение представителей группы достаточно высока.

Также можно отметить тот факт, что практически все национальные центры при АНК тесно взаимодействуют с конфессиями, в которые входят как само руководство этих центров, так и их непосредственно этнические представители. Также обстоятельство крайне благоприятно сказывается на развитии этих центров и в плане образования национальной культуры, языка, и в плане – возможности проследить динамику увеличения или уменьшения численности приверженцев конфессиональной группы.

На сегодня Малые ассамблеи в областных центрах, возглавляемые Акимами, занимаются вопросами межнациональных отношений, поднимаемыми культурными национальными центрами на местах, в частности, возрождением культуры и языка, изданием газет, распределением эфирного времени на телевидении и радио, решением бытовых, социальных и других проблем. На уровне областей действуют региональные ассамблеи народов. В этом смысле можно отметить и деятельность Павлодарского филиала АНК, которая всячески содействует развитию как религиозной, так и этнической толерантности.

Осенью 2008 года в Павлодаре открылся Дом дружбы, о котором давно мечтали все этнокультурные формирования Ассамблеи народа Казахстана Павлодарской области.

С открытием Дома дружбы в жизни АНК Павлодарской области, в творческих планах этнокультурных формирований появилось много нового. Этнокультурные центры активнее стали сотрудничать с управлением по развитию языков. Во многих отношениях АНК Павлодарской области после открытия дома стала на порядок выше, вырос её статус. Возможно, именно это действие со стороны руководства страны дало такую положительную атмосферу в деле межэтнического и межконфессионального согласия в Павлодарском регионе.

В мае 2010 года был сделан важный шаг в направлении формирования единой казахстанской нации как гражданской

общности – принятие Доктрины национального единства. Структура Доктрины, основана на трех принципах:

- одна страна – одна судьба;
- равные возможности;
- развитие национального духа [4].

Таким образом, на протяжении всех лет независимости нормативно-правовое обеспечение межэтнических и межконфессиональных отношений являлось важнейшим направлением национальной политики Республики Казахстан.

Государство создает вектор развития, выстраивает схему, механизмы его реализации, но каждодневная работа, взаимодействие на местах, решение текущих, ситуативных проблем, невозможно без участия институтов гражданского общества. И в этом смысле Ассамблея выступает в роли коммуникатора, который соединяет общество и власть в рамках важнейшего направления – проблемы межнациональных отношений.

В результате ощущение внутреннего равенства, отсутствие разделения на главную и второстепенную нации позволяют эффективно воспроизводить в Казахстане механизмы межконфессионального согласия, в том числе, на уровне семьи, поскольку молодежь проходит весь цикл воспитания в обстановке, когда абсолютно исключены проявления нетерпимости и ксенофобии, а, напротив, толерантное отношение к представителям других конфессий и этносов абсолютно естественно.

Но приверженность Казахстана идеям межэтнического и межконфессионального согласия находит отражение не только на внутривосточном уровне. Многие инициативы и предложения Астаны обращены к мировому сообществу. Ярким примером такого подхода является инициатива президента Казахстана о проведении Съезда лидеров мировых и традиционных религий, призванного развивать диалог между цивилизациями и конфессиями, который всего за несколько лет превратился в авторитетную диалоговую

площадку для обсуждения глобальных проблем межконфессиональных отношений.

Кроме того, деятельность Ассамблеи получила положительный резонанс и в мировом сообществе, и прежде всего в Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), объединяющей более 50 государств, которая включила нескольких членов Ассамблеи в число международных экспертов по проблемам межнациональных отношений. Их участие в международных научно-теоретических конференциях ОБСЕ вызвало повышение международного интереса к Ассамблее народа Казахстана, к опыту нашей страны по сохранению

единства. Ассамблею посещали в свое время дипломатические представители Франции, Южной Кореи, Болгарии, Польши и ряда стран СНГ [5, с. 19].

ВЫВОДЫ

Таким образом, инструменты государственной политики Казахстана в сфере межэтнических отношений, среди которых важнейшее место занимает АНК, должно восприниматься уже не как уникальное, а как универсальное начало, руководство к действию (создание толерантной атмосферы в обществе), как позитивный опыт для решения не только внутренних, но и глобальных задач.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Закон Республики Казахстан. Об Ассамблее народа Казахстана. – Астана, 2008.
- 2 Конституция Республики Казахстан. – Астана, 2011.
- 3 **Шустов, А.** Межэтнические конфликты в Центральной Азии. – Ч. 2 [Электронный ресурс] // <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/19870/>
- 4 Доктрина национального единства Казахстана. – Астана, 2010.
- 5 **Дымов, О. Г.** Тепло казахстанской земли. – Алматы, 1999. – 272 с.

Материал поступил в редакцию 20.12.16.

A. S. Moldakimova

Конфессиональный және этносаралық қарым-қатынастарды дамыту Қазақстан халқы Ассамблеясының ролі

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ. Материал 20.12.16 баспаға түсті.

A. S. Moldakimova

The role of the Assembly of People of Kazakhstan in the development of inter-confessional and inter-ethnic relations

S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar. Material received on 20.12.16.

Мақалада Қазақстан халқы Ассамблеясы және қазіргі заманғы кезеңде оның позитивтік ролі арқылы конфессияаралық және этносаралық қатынастардың өркендеуі қарастылады.

The article deals with inter-confessional and inter-ethnic relations through the prism of the Assembly of People of Kazakhstan and its positive role in the modern period.

ӘОЖ 93/94(574)

Б. Б. Ракишева¹, Б. Ж. Ельмуратова²

¹магистр, ²т.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЕҢ АЛҒАШҚЫ АБАЙТАНУШЫ

Мақалада Нәзипа Құлжанованың ең алғаш Абайды зерттеген жайлы жазылған.

Кілтті сөздер: қазақ зиялылары, алаш қайраткерлері, абайтанушы, әдеби кеңестер, ойын-сауық, шығармалық еңбектер.

КІРІСПЕ

Семей қаласындағы өмір үрдістерінің өзінше гүлденіп, алашшылдық, ағартушылық идеяларымен кәдімгідей-ақ жарқырай көрініп жатқан кезі еді. Тарих барлық адамдардың істеген жақсылықтары мен қиянаттарына келешек ұрпақ оған баға алады. Құлжановтар көп уақыттарын Семейде өткізіп, сол қаланың тарихына үлкен үлес қосқаны ұлт мақтанышына айналды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Семейдегі қазақ зиялылары оқыған, тоқығаны көп, көздері ашық, өздерінің ынғайлары мен қолға алып отырған ортақ істерінің қолайына сай келетін ерлі-зайыпты Құлжановтарды күшәк жая қарсы алады. Арман ұлғайып, тілек жалғасып, Нұрғали сол алғашқы күндерден-ақ Семейдегі алаш қайраткерлерімен бірге бірден-ақ үлкен де, қызу жұмыстарға кірісіп кетеді. Оның үстіне, Семей қаласындағы Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімшесіне қарайтын бөлім ашылып, онда таным-білім жағына кеңірек көңіл бөлініп жатқан еді. Осы қоғам ауыз әдебиеті үлгілерін жақсы білетін Нәзипаның еңбегін өте жоғары бағалап, оны бірден өздеріне мүше етіп қабылдайды.

Сол тұстағы жас жұбайлардың өмірлерін мықтай түсіп, олардың тұрмыс-тіршілігіне екінші тыныс әкелген де – осы

кез. Олардың сол қоғамдағы қызу ортада жүріп, кезінде ел билеген қайраткер тұлға, айтулы ел зиялысы, ақын ойшыл Абай Құнанбаев және оның отбасымен біршама таныс болғандықтарының өзі де Семейдегі Құлжановтар өмірінің белесті бір кезеңінен жан-жақты сыр шертер еді. Олар Құнанбай қажының Шыңғыстау баурайындағы қазақтардың арасындағы абырой-беделі мен өнегесі хақында да жақсы білетін. Бірақ сол әкенің тәрбие-мектебінен шыққан Абай Құнанбайұлының жаңа заман, жаңа дәуірдегі ел арасына кеңінен тараған поэзиялық шығармалары, ондағы көтерілген мәселелер Құлжановтардың жүрегіне кәдімгідей-ақ жақын тиіп, олар енді қашан сол ақын Абайдың өзін көріп, өзімен шүйіркелескенше асығады. Ақыры күткен жүздесу сол тұстағы Императорлық қоғамның Семей бөлімшесінде жүзеге асты. Бүгінгі күнге дейін жеткен бірқатар сенімді деректерге сүйене айтар болсақ, сол тұстағы ерлі-зайыпты Құлжановтардың оқу-білім, ағартушылық, қазақи өнегесі мол өзге халықтар секілді, үлкен де, даңғыл жолға салуды арман еткен Абай шығармаларына деген құрмет сенімдері, оның шығармашылығын алға тартушылығы дәл сол тұстағы Семейдегі оқыған-тоқығаны көп, орыстың ағартушылық бағыттарын өздеріне кәдімгідей үлгі тұтып жүрген өзге де бірқатар қазақ қайраткерлеріне

үлгі-өнеге болып, Абайды өзінің көзі тірісінде-ақ танып-біліп, ардақ тұтудың өзгеше бір бағыт-бағдарын да айқындап бергенге ұқсайды. Соған қарағанда, Құлжановтар кезінде Абайды жақсы білген, онымен көп отырып сырласқан, әрі оның өмір сүріп жатқан ортасы мен отбасылық тіршіліктерімен де біршама таныс болған, өзінің сол кездегі өзге замандастарына қарағанда Абайдың қадір-қасиетін ертерек түсінген деуге толық негіз бар. Құлжановтар үшін бұл жердегі ең басты өнеге ақын, қайраткер, ел зиялысы бола білген дана Абайдың өшпес, өлмес рухани мұрасы еді [1, 25 б.]. Абай мұраларына танымдық, жоғарғы сапа тұрғысынан қарап, олар өздерінің ұлы мұраны зерттеу бағытындағы бірқатар жұмыстарын да осы кезде мықтап қолға алады. Әсіресе, Абайдың өз туған халқының рухын асқақтата отырып, өзге бір өнегелі, білімді жұрт, соның ішінде іргелес жатқан орыс елінің халқымен рухани туыстықты жақтап, орыстан көп жақсылықты үйренуге шақырған жырлары да қатты ұнап, олар оның өздерінің аталмыш қоғамдағы әрбір алқалы бас қосу, жиындарындағы әңгімелері кезінде де ақын, ойшыл, дана Абайды көдімгідей үлгі-өнеге етіп, оның рухани мұраларын шамшырақ ретінде үнемі алға тартады. Оның алғаш ұлы Абайды көріп, оның шығармаларымен танысқан жылдардан бері ұлы ақынның жырларын орыс тіліне аударып, бастырумен шұғылданғандығының өзі де бүтіндей қоғам үшін зор үлгі-өнеге, әрі үлкен жетістік болды. Атақты ақын Мәриям Хакімжанованың естелік кітабындағы деректеріне жүгінсек, Нәзипа Абай шығармашылығын зерттеуді Мұхтар Әуезовтен де бұрын бастапты. Тек, әттен, кезінде алашшылдықтан аузы күйіп қалған қайран Мұқан алаш қайраткерлерінің тәлім-тәрбиесін көріп, өзі де алашшылдық идеялары негізінде тәрбиеленген Нәзипаның абайтанушылық

қыры хақында көп ештеңе дей алмай өткендей [2, 20 б.].

Абай тек ұлтшыл ақын ғана емес, прогресшіл, қазақтың болашағы үшін жағылған үлкен шам, жарық жұлдыз, даңғыл жол екендігін ашық айтады. Мәселен, сенің өз халқыңды біліп, өз туған халқының қай жері дұрыс, қай жері бұрыс, ол қай тұста алға қарай озыңқырап кетсе, қай кезде қалыңқырап қалған жерлері болды деген мәселедегі көзіннің ашық, ойынның сергек болуы үшін сенің өзге бір өнегесі мол халықтың өмірі мен ондағы рухани өрлеу кезеңдерімен едәуір жақындығын, әрі онымен жан-жақты таныстығың да қажет болар еді. Ал, осындай озық үлгі, өнегелі қасиеттер, сол жақсының өзін дәл уағында бойға іліп, дәл уағында оны өз халқына жаңалық ретінде жеткізе білу сол тұстағы қазақ қоғамында тек ақын, қаламгер, ойшыл Абайдың ғана бойынан ғана табылып, тек бір Абайдың ғана қолынан келгендігін олар да жақсы түсінді. Ұлы Абайдың осы бір қыры өткен ғасырдың басындағы тек ерлі-зайыпты қазақ зиялылары Құлжановтардың ғана емес, барша алашшыл, халықшыл қазақ зиялылары мен қайраткерлерінің де өмірінде үлкен бетбұрысты кезең болып, олардың әрі қарайғы жүрер жол, шығар биіктерінің белесіне айналғандығын да аңғару қиын емес. Абайды жаңаша танып, Абайдың өнегесін бүтіндей қоғамның, халықтың назарына ұсынып, болашаққа деген арман-тілегі мол халықтың бойында болуға тиісті бар жақсылықтарды оның поэзиясы мен өмірінен алып, үлгі етуді ұсынғандардың бірі де, бірегейі де Құлжановтар десек болады.

Ерлі-зайыпты Құлжановтардың абайтанудағы соны соқпақтары мен тың көзқарастары арқылы біз Абай өміріне қатысты, Абайдың қоғамдық-саяси өмірдегі орны мен жеке өмірінің бірқатар дерек-сырларына да қаныға түсеміз. Біз бұл тұста өздерінен он-жиырма жас үлкен, оқыған-тақығандары өздерінің

анағұрлым мол әрі кезінде елдің қоғамдық-саяси өміріне өздерінен көп бұрын араласып, көптеген бағалы тәжірибелер жинақтаған Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновқа ерлі-зайыпты Құлжановтардың Абайтанудағы өнегелері мол болған, бірақ олардың Семейдегі Орыс География қоғамы бөлімінің бөлімшесі арқылы ұлы Абайды барынша өнеге тұтып, Абайдың орыстың көрнекті ақын-жазушыларымен достық қарым-қатынасы және олардың рухани мұраларын үлгі-өнеге тұтушылығы мен іскерлік қырларын, әрі сондағы жұмыстарының рух-күші сол тұстағы қазақ бетке шығаруларының рухани өміріне өз әсерін тигізбеді деп айта алмас едік. Осы тұстағы бір көңіл аударалық жайт, Ахмет Байтұрсыновтың сол бір атақты «Қазақтың бас ақыны» деген мақаласы жазылып, жарық көретін кез Семейдегі атақты қазақ зиялылары Құлжановтардың алдағы ұлы Абайдың қайтыс болғандығының 10 жылдығын өз биік дәрежесінде атап өтуге даярланып жүрген кезінен де тұспа-тұс келіпті. Осы кешті өткізуге Нәзипа Құлжанова бар күшін сала кіріседі. Бұндай кешті ұйымдастырып өткізу Құлжановтар отбасына көптеген кедергілерден өтуге тура келді. Олар бұл кешті өткізу үшін губернатордан рұқсат сұрап, үш ай тосады. Олар келісім бермей тұрып өтілетін шығармашылық кештің бағдарламасын жан-жақты тексеріп, зерттеп, ол кешті өткізуге келісім береді [3, 1 б.]. Осы тұста Семейге жиі келіп, елдің қоғамдық-саяси өміріне белсене араласып жүрген Ахмет Байтұрсынов ондағы атақты Құлжановтармен кездеспеді, олардың ұлы Абайдың қайтыс болғандығының 10 жылдығын Орыс География қоғамының пәрмені арқылы атап өтуге үлкен даярлық жұмыстарын жүргізіп, Абайдың өмірі мен шығармашылығы хақында әлден-ақ үлкен ізденістер, зерделі зерттеулер жасап жүрген зиялы жандармен Абай тақырыбында сыр бөлісіп, ортақ ойды

ортаға салмады дей алмас едік. Қайта осы тұста Құлжановтардың әлгіндей бір бастамасын қолдап, оларға рухани жағынан ағалық жасап, ақыл-кеңестерін берген бірден-бір адам Нәзипаның жастайынан-ақ үлгі тұтып өскен торғайлық ағасы Ахаң болды, қажет болса, ол сол кезде өзінің сөзі, беделі өтетін «Қазақ» газетіне Абай туралы арнайы бір мақала жазып, Абай рухын асқақтата түсуге уәде беріп, оларға дер кезінде рухани демеу, сүйеніш болған да, ұлы Ахаң деуге толық негіз бар. Өйткені, ардақты алаш қайраткерлерінің елдің қай қиырында тұрып, қандайда бір шаруалармен шұғылданып жүрсе де, қашан да бір-бірімен рухани байланыста жүріп, қажет кезде олар бір-бірімен рухани сүйеніш, таяныш болумен келгендіктері де тарихта мәлім [1, 26 б.].

Тура бір ғасыр бұрын орыс жағрафиялық қоғамы Семей бөлімшесінің ұйытқы болуымен Нәзипа Құлжанова қаланың собрание залында қазақтың ұлы ақыны Абайдың дүниеден қайтқанына он жыл толуына байланысты үлкен жиын өтетінін хабарлады. Жағрафия қоғамы жиынды қаладағы орыс жұртшылығына Алашқа аты мәлім атақты ақын әрі философ Ибраһим Құнанбаевты жете таныстыру мақсатында өтетінін де жасырған жоқ. Сол себепті кеште баяндама орыс тілінде оқылады. «Бастап Абайдың орысша жазылған ғұмырнама (биографиясы) оқылды, арасындағы өлеңдері қазақша жазылған еді. Бұл ғұмырнаманы мұнан бірнеше жыл бұрын Әлихан орысшаға көшірген екен. Кеште оқушы семинария мұғалімі Нұрғали Құлжановтың жамағаты Нәзипа ханым болды. Ол осында «Абайдың өмір жолы мен ақындық жолы» деген тақырыпта орыс тілінде баяндама жасады. Сөздің аяғында: «Абайды туғызған қазақ даласы, тағы да талай Абай секілді, бәлкі одан да артық, данышпандар туғызар» дегенде тыңдаушы қазақтардың жүйкесі босап, көзіне жас алғандары да болды (байғұс

қазақ камкөңіл ғой) [4, 66 б.]. Кешке қатысып отырған географиялық қоғам мүшелері – орыс зиялылары баяндаманың орысша терең де мазмұнды шыққанына тәнті болса, қазақ тыңдармандарының мерейі өсіп, бір жасап қалған. Нәзипа ханымның орысша таза сөйлеуіне орыстар таңғалды», деп жазылған 1914 жылғы «Айкап» журналының 4-санында. Бұл – қазақ қоғамында ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығына арналған тұңғыш әдеби-музыкалық шара еді. Кеште Абай туралы баяндамадан басқа ақынның өлеңдері оқылып, өз заманының белгілі әншісі Әлмағамбеттің орындауында Абай өлеңдері шырқалды. Екінші бөлімде Татьяна хатынан үзінді, Абайдың Пушкиннен аудармалары, Абай мотивіндегі ғашықтық өлеңдері, сонымен қатар «Өлсем орным қара жер сыр болмай ма» өлеңі оқылады [5, 90 б.]. Ал кештің үшінші бөлімінде көрермендер Берікбай Сәтиев есімді бақсының өнерін тамашалап, қазақ тұрмысы мен дәстүрлерінен көріністерді қызықтаған. Бақсы «...атақты бір бақсы кобыз ойнады, сарнады. Қаруы қайтқан қартан адам екен, артық келістіре алмады, сөйтсе де бақсы ақырғанда орыстардың кейбір әйелдерінің қорқып, орындарынан ұшып түрегелгендері көрінді», – деп жазған еді «Айкап» журналы. Осыған орай кешке қатысушылар «Қорқыт сарынын» тындап, кобыз үнімен ғасырлар қойнауына сапар шекті. Бұдан кейін қазақ өмірінен түрлі этнографиялық әдет-ғұрып, салт-дәстүр көріністері орындалады. Осы шығармашылық кеш үш бөлім бағдарламасынан тұратыны жайлы Қазақстанның орталық архив документтерінің ішінен абайтанушы Каюм Мухаметханов тапқан, ол сонымен қатар Нәзипаның қызы – Гүлжиханмен бірнеше рет кездесіп әңгімелескен екен [6, 1 б.].

Кештің даярлығы түгелдей Нәзипаның мойнында болады. Оның

1914 жылы Абай кешін өткізуі, баяндама жасауы туралы сол кездегі

баспасөз бетінде бірнеше рет дәріптеліп жазылған. 1914 жылы 23 шілдеде «Қазақ» газетінің 67-санында Мыржақып Дулатовтың: «...Ол кеш бірінші қазақ ақынының құрметіне жасалған бірінші әдебиет кеші болып һәм бірінші қазақ әйелінің Нәзипа ханым Құлжанов жамағаты майданға түсіп берген өнері еді» деп жазады [7, 1 б.].

Семей қаласы зиялы жастарының ұлтжандылығы, ұлт өнерін дамытуға деген күштарлығы хақында қалай айтса да сияр еді. Бүгінде сол кездегі Семей қаласын қазақтың Санкт-Петербургі деген баға тіпті де көтере сөйлеген сөз емес. Семейде 1890 жылы «Музыка және драмалық өнер әуесқойларының қоғамы» құрылып, отызға тарта тұрақты әуесқойларыдың басын қосып, арнайы жарғымен жұмыс істеген шығармашылық ұйым болады. Қоғамның сахнасында шағын пьесалар, интермедиялармен бірге, әдеби-кештер жиі өткізіліп тұрады. Осылайша, Семейде алғашқы әуесқойлық театрдың негізі қаланады.

1900 жылдардың алғашқы жылдарында ашыла бастаған түрлі оқу орындарының мұғалімдері мен оқушы жастары осы қоғамның тәжірибесіне сүйеніп, театр өнерін жандандыра түседі. 1913-1914 жылдары қаладағы қазақ, татар оқыған жастары «Шығыс кеші» деген атпен ойын-сауық кешін ұйымдастырып отырған. Оның белсенді ұйымдастырушылары әрі қатысушылары Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтбаев секілді талантты жастар болады. Мұндай рухани жұмыстарды ұйымдастырып, қазақ жастарын өнерге баулыған Нұрғали Құлжанов, Нәзипа Құлжанова, ақын Тайыр Жомартбаевтар. Сол кездегі ел есінде ерекше сақталған сауық кеші – 1914 жылдың қаңтарында Абайдың өлгеніне

10 жыл толуына арналған кеш болған. «Айкап» журналы «Абайдың өлеңі айтылады деген хабарды есітіп,

қаладағы, қырдағы қазақтың көбіне билет жетпей қалды» – деп жазады. Қазіргі еліміздегі аса көрнекті театр сыншысы Балғынбек Құндақбаев «Мұхтар Әуезов және театр» деген монографиялық зерттеу еңбегінде: «М. Әуезов Абай туралы тұңғыш ресми сөзді осында естіді. Сонымен бірге ауылдағы түрлі жиындарда, ас пен тойларда, жәрмеңкеде ғана айтылатын Абай өлеңдері мен әндерін Әлмағамбет Қапсаламов, Мұқа Әзілханов, Қали Бекбергенов, Қайықбек Айнағұлов сияқты сол кездегі белгілі өнерпаздардың орындауында сахнала тыңдайды. Түптеп келгенде, бұл ұлы ақын шығармаларының Еуропа үлгісіндегі концерт тұңғыш орындаушы еді. Мұнан кейінгі жылдардағы ойын-сауық кештерін Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов әлгі әнші-күйшілердің қатысуымен үнемі ұйымдастырылып отырған» – дейді [8, 5 б.]. Мұнан кейінгі Семейде өткізілген ойын-сауық кешінің шыны 1915 жылы 13 ақпанда өткізілген сахнаға бейімделген «Біржан-Сара» айтысының қойылуы болды. Бұл театрлық өнердің сол уақыттағы мүмкіндігін толық жинақы, ел көңілінен шыққан қызғалдықты көркем қойылған ойын екен. Ойынның екінші жартысында концерт берілген. Оның басы – Мұхтардың сол тұстағы болған оқиғалары жазған барша естеліктерде бар [9, 126 б.].

Ұлы ақын Абай Құнанбаевтың әдеби мұраларын Октябрь революциясына дейінгі орыс, қазақ халқына насихаттап, таратуда өзіндік еңбек сіңірген алдыңғы қатарлы топтың өкілдері ішінде Нәзипа Құлжанованың есімін құрметпен атаймыз. Біз бұл жерде атақты Құлжановтардың күшімен Семейдегі приказной клубында өткен Абайдың қайтыс болғандығының 10 жылдығына арналған еске алу кеші осындай бір көп болып жұмылып, өзара рухани бірлікте ұйымдастырылған үлкен жиын еді деп есептейді. Оның үстіне, осынау атақты кеште халайыққа

арнап, Абай туралы бұрын ел естімеген ұлағатты сөздерді айтып, ұлы Абайдың шығармашылығы мен өмірі туралы баяндама жасаудың кезегі белгілі қоғам қайраткері, ағартушы-педагог, қазақ қыздарының арасынан шыққан тұңғыш журналист, жазушы, аудармашы Нәзипа Құлжановаға берілуі де тегін емес. Бұл да атақты абайтанушылар Әлихан мен Аханның келісімімен, әрі солардың қолдауымен жасалынған ұсыныстар еді деуге толық негіз бар. Бұл жиынға сол тұстағы Семейдегі оқығаны-тоқығаны көп атақты қазақ зиялыларының ішіндегі келмегендері қалмапты. Нәзипа сондағы биік дәрежеге көтеріліп, ұлы Абай туралы тарихта тұңғыш рет халайықтың алдында ресми түрде үлкен-үлкен сөздерді де айтыпты. Ең бір ғажайыбы, Нәзипа Абайды тірі кезінде көрген, Абайдың өмір сүрген ортасын да жақсы білген адам еді ғой; әрі десе, Нәзипа сондағы алғашқы сөзді де халықтың көңіліне жақын, жүрегіне біршама жылы тиетіндей етіп, өзінің күні кеше ғана осы қалада Абаймен жолығысып, оның шығармашылығы, өмірге, қоғамға, өз туған халқының болашағына деген көзқарасы, елдегі қоғамдық-саяси және рухани мәселелерге қатысты ой бөліскендігін алға тартудан бастайды [10, 5 б.].

Көзі ашық, қайраткер, алдағыны күні бұрын болжай білетін Нәзипа Құлжанова еске алу кешіндегі биік мінберде сарыуайымға салынбай, Абай шығармашылығындағы соқталы шығармаларын жан-жақты үлгі етіп, Абайдың даналығы мен даралығын, оның әлі де қазақ қоғамы үшін жаңа бір қырларымен һәм жаңа бір сырларымен жарқырай көрініп, рухани өмірдің шамшырағына айтылатынына дейін ашық айтады. «Абайдың өнегесі, Абайдың жыр-мұрасы, Абайдың өсиет сөздерінің түп-тамыры тереңде, ол кейін елдің жарқын болашағына жарық жол сілтейтін болады» дегенді айтады [11, 7 б.].

Қазақстанның Халық жазушысы, кезінде өзі де айтулы қазақ зиялысы атанып, соңына мол рухани мұра қалдырған атақты ақын Мәриям Хәкімжанованың мемуарлық кітабындағы деректерге жүгінсек, Құлжановтардың ұйымдастыруымен Семейде өткен сол жылғы еске алу кешінде Абайдың әндерінен кереметтей бір концерт беріліп, қазақтың кара сөзінің әбден майын тамызып, мәнерлеп оқушылар Абай жырларын әр қырынан да төгілдіртіледі. Нәзіпа Құлжанованың сондағы баяндамасы сол тұстағы қазақ баспасөзінде қуана қарсы алынып, соның артынша-ақ ол халайыққа қуанышпен хабарланады. Сонымен бірге, тарихи деректер сол кештің әсері күшті болып, Құлжановтар ұйымдастырылған келесі бір (оның бірі Қарқаралыда өтіпті) кеште әңгіменің «бәссімілләсі» ақын Абаймен басталып, ақын, ойшыл, қаламгер Абаймен аяқталғандығына дейін де куәгерлік етеді. Бұған да оқыған-тоқыған көп семейлік зиялылар көбірек қатысып, кештің кезінде қазақтың небір тамаша әндері шырқалып, күдіретті күйлері орындалыпты. Жұрт біткен Абай рухын асқақтатқан ерлі-зайыпты Құлжановтарға әбден-ақ разы болып, қайта-қайта дуылдатып қол шапалақтаумен болыпты [2, 19 б.].

Бұл кеш туралы М.М. деген бүркеншім есіммен Уфадағы «Ғалия» медресесінің түлегі, ұстаз, журналист, «Қазақша ең жаңа әліппе» (1912) оқулығының авторы, қазақ зиялысы – Мұстақым Малдыбаев «Айқап журналында» жариялаған мақаласында кештің мән-маңызына, мазмұнына тоқтала кетіп: «Бұл кешті жасауға ат салысқан Нұрғали Құлжанов, балалары Кәкітай һәм Тұрағұл мырзаның өлеңге білімге ыңғайы бар деп айтысады. Абай секілді мұңқардың орны бос қалмас деп үміт етеміз. Қазақ шәкіртінің негізін құрған, қазірде өлеңмен бірнеше кітаптар жазған ақсақал Шәкәрім қажы осы Абайдың інісі болады» дейді [12, 14 б.].

Мұнан кейінгі жылдарда ол әлденеше кештер ұйымдастырып, мәдени-көпшілік жұмыстарға басшылық жасайды. Қазақтың ұлт ойындарының кешін Нәзіпа өзі бас болып, Семей әскери губернаторының екі айдай өтініп жүріп, «Біржан-Сара» айтысын қоюға рұқсатты әзер алуы, Нәзіпа апамыздың алға қойған мақсатын ешқашан сыр қоймайтының дәлелі [13, 8 б.]. Семейде приказчиктер клубында өткізілген ойын-сауық кешінің шыны 1915 жылы.

13 ақпанда өткізілген сахнада бейімделген «Біржан-Сара» айтысының қойылуы болады. Бұл – театрлық өнердің сол уақыттағы мүмкіншілігін толық, жинақы, ел көңілінен шыққан қызғалдақты көркем қойылған ойын екен. Ойынның екінші жартысында концерт берілген. Оның басы – Мұхтардың сол тұстағы болған оқиғаларды жазған барша естеліктерде бар [9, 126 б.].

Бұл 1915 жылдың 13 ақпанында Семейдің «Приказчик клубында» өткен Абай мен Ыбырай Алтынсарин шығармашылығы жайында екінші үлкен көлемді әдеби кеш болып есептеледі «Айқап» журналы (1915 жыл, №5, 77 б.). Қатысушылары – қазақтың оқыған жастары, оқыған әйелдері еді. Бұл кеште қатысып, өнер көрсеткендерінің көбі – Абайдың туыстары мен жақындары, орындалған әндер де Абай әндері мен Ыбырай Алтынсарин шығармалары болды. Сапарғали Молдабаев, Әлмағамбет Қапсәлімов, Тұрар Қозбағарова, Мұқа Әділханов, Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтбаев, Тайыр Жомартбаев сияқты адамдар қатысады. Ойын төрт бөлімге бөлініп, бастап қазақтың бұрыннан сауықшыл, өлеңші, әншілдік ақындары, ескі кеменгер билердің шешендігі, әр түрлі сөздермен тақпақтап өлеңдетіп айтылды. Абайдың «Татьяна әні», «Жарқ етпес кара көңілім не қылса да» әндерін орындайды. «Жанак-Сабырбай» айтысынан көрініс берген де ол Жанак

болып жырлайды. Мұқа күй тартады. Абайдың «Бұлбұл мен есек» мысалын Қаныш Сәтбаев, «Қыс» өлеңін Тайыр Жомартбаев, Ыбырай Алтынсариннің «Жаз» Нәзіпа жатқа айтады. Нәзіпа Абайдың «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңін мәнерлеп оқиды. Өзі осы кеште қазақтың ұлт ойыны жайлы лекция-әңгіме айтып береді. Сләмбек Берікбаев кобыз тартады... [14, 37 б.]. Абай мен Ыбырайды ұлт тарихындағы ұлы тұлғалар ретінде бағалаған. «Кеште Біржан мен Сараның, Жанак пен баланың айтыстарынан көрініс беріледі, Нәзіпа Құлжанова Ыбырай өлеңдерін оқиды, Әлмағамбет тағы да Абай әндерін айтады. Кештің басқа бөлімдері де қызық болып өтеді. Оған Қаныш Сәтбаев, Тайыр Жомартбаев, Қайықбай деген бала әнші, Ыбырай Алтынсариннің баласы – Ғабділхамит және басқалар қатынасады» деп батыл жазады Айқын Нұрқатов («Айқап», 1915 жыл, №5, 77-79 б.). Сонымен қоса Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» атты өлеңін де орыс тіліне аударып, халыққа ұсынған да Нәзіпа Құлжанова, оны «Сибирский студент» журналына 1915 жылғы № 3-4 нөмірінде бастырған. Екінші кеш қайырымдылық бағытын ұстанғандықтан, ондағы жиналған қаржы жергілікті жастардың империялық Ресей мемлекетінің сол тұстағы ең бір үздік деген жоғары оқу орындары Петерборда, Омбыда, Қазанда оқып жүрген қазақ студенттеріне білім алуларына жұмсалады. Әр тыйынын қайда жібергенін халықтың алдында есеп те берген. Ол туралы Семейдегі қызметкерлері кезіндегі бұл бағыттағы жұмыстары да ұшан теңіз. Бұның бәрі кезінде бірқатар зиялыларымыздың тарапынан зерттеліп, жазылып, тиісті дәрежесінде айтылды да [15, 38 б.].

Білгір зерттеуші Абай мұрасын танып талдауда, Алаш әдебиетін, әсіресе, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың, Сәбит Дөнентаевтың, қайраткер, санаткер Нәзіпа

Құлжанованың (Абайды қазақ әдебиетінің атасы деп білген), сонымен бірге ұлттық ояну, өнер-білімге күлшыну, әйел теңдігі тақырыбын қозғаған, халықтық, реалистік, демократтық бағыттағы М. Ж. Көпейұлы, Мақыш Қалтаев, Ғұмар Қарашев, Мұхамеджан Сералин, Спандияр Көбеев, Нұржан Наушабаев, Бекет Өтетілеуов, Әкірам Ғалимов, Бернияз Күлеев, Шәңгерей Бөкеев тәрізді ақын-жазушылардың мұрасын ынтызарлықпен әңгімелейді [7, 1 б.].

Енді өзіміздің осындай алашшылдық, абайтанушылық идеяларымен елдің, жұрттың ерекше назарын ілгізіп, елдің рухани өмірінің төріне дейін көтерілген әйгілі қазақ зиялыларының әрі қарайғы тағдыры қалай өріді деген мәселе де көңілді толғандырады. Өйткені, дәл сол тұста қазақ елінің әр қиырында осылайша жаңа дәуір, жаңа заманға қарай ұмтылған қайраткер ұл-қыздарымыз көп болды. Біртінде солардың көпшілігінің тағдыры төлкекке ұшырап, өздері орнатқан жаңа заман, жаңа дәуірдің төтті дәмін сезіне алмай, тар қапсақа қамалып, арманда кеткендіктеріне де куә болғандар баршылық. Бұл тұрғыда ерлі-зайыпты Құлжановтардың да тағдыр талайларын әйгілі алаш ақсақалдарының өмірінен, солардың «соқтықпалы, соқпақты» өмірлерінен еш бөліп қарай алмас едік. Кезінде Ахметке, Әлиханға, Шәкәрімге, Мағжанға, әйгілі Досмұхамедовтерге, біртінде бүтіндей өмірін ұлы Абайды зерттеп, ұлы Абайды жыр қылдыруға арнаған Әуезовке де жабылған жала, жағылған күйе ерлі-зайыпты қазақ зиялылары Құлжановтарды да айналып өтпейді.

Ұлы Абайды ұлық тұтқан Нәзіпа Құлжанова тек Абай құрметіне арналған кештерді ғана ұйымдастырып, өткізіп қана қоймады, сонымен қатар 1920 жылы Ақмола қаласында Абайдың екі әнін музыка зерттеушісіне айтып беріп, нотаға түсірткізген де Нәзіпа апамыз. Абайды алғаш ұлықтаушы,

кешті ұйымдастырушы, әрі көркі бола білген Нәзипа Сегізбайқызының есімі ұлт тарихында мәңгілік қалды.

Жуықта осы кештің өткеніне жүз жыл толуына арналған «Сүйсіндірген Алашты...» атты тарихи-танымдық кеш Семейдің тарихи-өлкетану музейінде ұйымдастырылды. Аталған кеште жүз жыл бұрын өткен шараның ұйымдастырушысы, Семей мұғалімдер семинариясының оқытушысы, орыс жағрафиялық қоғамының Семей бөлімшесінің әйелдер қауымының жалғыз мүшесі, кейіннен қазақ қыздарынан шыққан тұңғыш журналист, этнограф болған, ағарту саласында еселі еңбек сіңірген, «Халқыма деп іс қылдым...» деген көшелі сөздің иесі Нәзипа Құлжанова мен оның күйеуі Нұрғали Құлжанов туралы кеңінен айтылды. Сондай-ақ, ұлы Абайдың қазақ әдебиетіне, әсіресе, поэзияға енгізген жаңалықтары мен ерекшеліктері туралы сөз қозғалып, табиғат пен махаббат, ғылым мен білім және өскелең жастарға арналған өлеңдері мен аудармаларын музей қызметкерлері нақышына келтіре оқыды. Абайдың «Сегіз аяқ» әні Мәдениет Ешекеевтің орындауында бейнежазбадан тыңдалса, «Қаламқас» пен «Желсіз түнде жарық ай» әндерін музей қызметкері Л. Әлжан тамылжыта шырқапты [16, 2 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Абай, Шәкәрім мен Әуезов киелі елде әлемге аты шыққан үш аталарымызға қоса

Нәзипа Сегізбайқызы Құлжанованы да сол адамдардың қатарына қосуға лайықты жан. Қазақ жерінде алғаш рет Абай атамызға арналған еске алу кештерінде Нұрғали мен Нәзипа Құлжановтардың есімдерін айтпай кету мүмкін емес. Өйткені, Абайды тануда, ақын есімін елге таратуда Нәзипа Құлжанова өткізген кештің маңызы бүгін де азық, баға жетпес өнеге. Өткізген үлкен көлемдегі екі кеште де Абай ақынның творчествасымен өте тығыз байланыста өткізілгені баға жетпес сый. Оларды әрқашан еске алып, елдің, халықтың қамы үшін істелген әдеби кештері ешқашан сыр қалып қоймайтыны, осы кештердің арқасында Абай атамызды білмеген, естімеген қазақ, орыс және басқа да ұлт адамдары білуіне көп септігін тигізген, сонымен қоса осы кештің арқасында зиялы қайраткерлер бір-бірлерімен достық қарым-қатынастары ұлғайып, осындай кештерді өткізу арқасында жиналған қаржыларды мұқтаж жандарға жәрдем беруге де пайдасы тиген. Осындай отбасылардың қатарын қуған адамдар жылдан-жылға көбіе берсе, елдің күрмеуі шешілмеген мәселелеріне өз септігін тигізеді. Сондықтан біз бүгін ардақты ақынымыз, марқұм Абайдың рухына дұға қылып, қараңғы заманда шырақ жаққан басшымыздың есімі, құрметі, терең мағыналы асыл сөзі атадан балаға, немереден шөбереге үзілмей сақталуына тілектеспіз.

ӘДЕБИЕТЕР ТІЗІМІ

1 **Хасан, С.** Алашшыл Абайтанушы // Ақиқат. – 2011. – № 11. – Б. 25-32.

2 **Хакімжанова, М.** Шығармалары. Т. 3. Естеліктер, мақалалар. – Алматы : Жазушы, 2006. – 368 б.

3 **Ерсалимов, Б.** Назипа – гордость нации // Казахстанская правда, 2012, – 21 декабря. – Б. 1.

4 **Сағыбаева, З.** Қайраткер қыз (Нәзипа Құлжанова туралы сөз) // Қазақстан мектебі. – 1997. – № 3. – Б. 64-66.

5 **Бейсенбайұлы, М.** Ардақты бар Нәзипа деген ханым... // Абай. – 1996. – № 3. – Б. 89-91.

6 **Негимов, С.** Әуезовтың әйгілі шәкірті. // Егемен Қазақстан. 2013, – 22 мамыр. – Б. 1.

7 Программа этнографического литературно-музыкально-вакального вечера. // Абай, – 1992. – № 4. – Б. 5.

8 **Ақтанова, А. М. О.** Әуезов және ұлт өркениеті (филология факультетінің студенттеріне арналған көмекші оқу құралы). – Семей, 2010. – 150 б.

9 **Малдыбаев, М.** Қазақша бастапқы ойын // Абай, 1992. – № 4. – Б. 11-12.

10 **Шәріпбаев, О.** Ардақты бар Нәзипа ханым... // Ана тілі, – 2012. – 15-21 қараша. – Б. 6-7.

11 **Жұбанов, Қ.** Абайтану ғылымы және әдеби орта мәселесі. // Абай

Құнанбаевтың әдеби ортасы және оның ақындық мектебі // <http://1referat.kz/tilgylymy-filologiya/abaj-qunanbaevty-n-adebi-ortasy-zhane-opyn-aqyndyq-mektebi.html>

12 Программа Киргизского Литературного-вакального-музыкального благотворительного вечера. // – Абай, – 1992. – № 2. – Б. 8.

13 Программа: казахша, ойын, ән-күй, өлең-жыр. // Абай, – 1992. – № 4. – Б. 37.

14 Семипалатинск: киргизский вечер. // Абай, – 1993. – № 4. – Б. 38.

16 **Анаш, Д.** Абайға арналған алғашқы кеш осыдан 100 жыл бұрын өткен еді. // Егемен Қазақстан, – 15 қантар – 2015. – Б. 1.

Материал 20.12.16 баспаға түсті.

Б. Б. Ракишева, Б. Ж. Ельмуратова
Самый первый абаевед

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 20.12.16.

B. B. Rakisheva, B. Zh. Yelmuratova
The first researcher of Abai

S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 20.12.16.

В статье исследован вклад Н. Кульжановой в изучении вопроса абаеведения.

The article presents the research of the contribution of N. Kulzhanova in exploring Abai.

Ж. Е. Узыканова¹, Г. Б. Бектас¹, Б. Ж. Ельмуратова²

¹магистранты, ²к.и.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

АССАМБЛЕЯ НАРОДА КАЗАХСТАНА: КАЗАХСТАНСКАЯ МОДЕЛЬ ЕДИНСТВА И ТОЛЕРАНТНОСТИ

В статье рассматривается создание уникального института – Ассамблеи народа Казахстана, его цели и задачи.

Ключевые слова: государство, политика, история, Ассамблея народа Казахстана.

ВВЕДЕНИЕ

В международном сообществе Казахстан признан как страна, ведущая последовательную внутреннюю политику, направленную на обеспечение толерантности, межконфессионального и межкультурного согласия представителей всех национальностей, проживающих в Казахстане и представляющих единый народ Казахстана – народ, который активно строит современное и конкурентоспособное светское государство. Казахстан заинтересован в расширении и углублении так называемого диалога цивилизаций, всегда поддерживал и сам выражал готовность выступить с международными инициативами, направленными на сближение понимания между Востоком и Западом по ключевым проблемам современного мироустройства.

В первые годы независимости республики в стране происходили весьма сложные процессы, связанные с духовной жизнью общества, его социальным самочувствием, возрождением национального самосознания. И именно тогда, в начале 90-х годов прошлого века, переосмыслив многое заново в нашей истории, во имя сохранения главного нашего достояния – дружбы народов – на 1-м форуме народов Казахстана в 1992 г. Президентом Республики Казахстан

Н. А. Назарбаевым была высказана идея о необходимости перевода этого форума на постоянную основу. А 1 марта 1995 г. на общественно-политической арене республики появился новый институт в области национальной политики – Ассамблея народов Казахстана [1, с. 39].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Казахстан стал первой страной среди стран-участниц СНГ, в которой был создан уникальный институт – Ассамблея народа Казахстана. Этот институт во многом способствовал становлению и утверждению казахстанской модели полиэтнического общества, деятельность которого направлена на укрепление межэтнического и межконфессионального согласия. Ассамблея народа Казахстана с момента своего образования играла большую роль в укреплении мира и согласия между народами, проживающими в Казахстане. Но в последние годы ее роль в обществе стала особенно заметной.

В мае 2007 г. Парламент РК принял ряд конституционных поправок, существенно меняющих роль всей представительной ветви власти. Одно из важнейших нововведений конституционной реформы – увеличение числа депутатов в Мажилис Парламента до 107 человек, 9 из которых избираются Ассамблеей

народа Казахстана. Этот шаг, несомненно, поднял роль Ассамблеи на более высокий уровень. Кроме того, введение специальных мест для Ассамблеи путем увеличения количества депутатов дало возможность представительства в Парламенте наиболее крупных этносов, проживающих на территории Казахстана.

Следует обратить внимание и на тот факт, что речь во внесенных поправках в Конституцию идет об Ассамблее народа, а не Ассамблее народов Казахстана. Как известно, до этого времени мы имели Ассамблею народов Казахстана, образованную Указом Президента. И это принципиально важная поправка, поскольку, вспомним, наша Конституция начинается словами: «Мы, народ Казахстана». Мы единый народ страны. Но наш народ многолик по своему национальному составу. Так сложилось исторически. И эта поправка приводит всё в соответствие с Конституцией Республики. Кроме этого, следует иметь в виду, что все эти годы Ассамблею возглавляет Глава государства Н. А. Назарбаев. И этим изначально была подчеркнута исключительная важность этого органа. Более того, в Конституционном законе Республики Казахстан «О Первом Президенте Республики Казахстан», принятом 20 июля 2000 г., в п. 2 ст. 1, определяющем статус Первого Президента республики, подчеркнута, что Первому Президенту республики, в силу его исторической миссии, пожизненно принадлежит право возглавлять Ассамблею.

20 октября 2008 г. был принят Закон Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана». Закон определяет статус, порядок формирования и организацию работы Ассамблеи народа Казахстана, направленных на реализацию государственной национальной политики, обеспечение общественно-политической стабильности в Республике

Казахстан и повышение эффективности взаимодействия государственных и гражданских институтов общества в сфере межэтнических отношений.

Ассамблея народа Казахстана – учреждение без образования юридического лица, созданное Президентом Республики Казахстан, способствующее разработке и реализации государственной национальной политики. Согласно этому закону [2] целью Ассамблеи является обеспечение межэтнического согласия в Республике Казахстан в процессе формирования казахстанской гражданской идентичности и конкурентоспособной нации на основе казахстанского патриотизма, гражданской и духовно-культурной общности народа Казахстана при консолидирующей роли казахского народа.

Основными задачами Ассамблеи являются:

- обеспечение эффективного взаимодействия государственных органов и институтов гражданского общества в сфере межэтнических отношений, создание благоприятных условий для дальнейшего укрепления межэтнического согласия и толерантности в обществе;
- укрепление единства народа, поддержка и развитие общественного консенсуса по основополагающим ценностям казахстанского общества;
- оказание содействия государственным органам в противодействии проявлениям экстремизма и радикализма в обществе и стремлениям, направленным на ущемление прав и свобод человека и гражданина;
- формирование политико-правовой культуры граждан, опирающейся на демократические нормы;
- обеспечение интеграции усилий этнокультурных и иных общественных объединений для достижения цели и задач Ассамблеи;
- возрождение, сохранение и развитие национальных культур, языков и традиций народа Казахстана.

Структуру Ассамблеи составляют Сессия Ассамблеи, Совет Ассамблеи, Аппарат (Секретариат) Ассамблеи, ассамблеи областей (города республиканского значения, столицы). Сессия Ассамблеи – собрание членов Ассамблеи – является высшим руководящим органом Ассамблеи. Сессия созывается Президентом Республики Казахстан по мере необходимости, но не реже одного раза в год.

В период между сессиями руководство Ассамблеей осуществляет Совет Ассамблеи, образуемый решением Президента Республики Казахстан. Состав Совета утверждается Президентом Республики Казахстан. Совет является коллегиальным органом, формируемым из числа входящих в состав Ассамблеи представителей этнокультурных объединений, руководителей ассамблей областей (города республиканского значения, столицы), государственных органов. По решению Президента Республики Казахстан в состав Совета могут быть введены и другие члены Ассамблеи.

Аппарат (Секретариат) Ассамблеи является рабочим органом Ассамблеи, входящим в состав Администрации Президента Республики Казахстан, деятельность которого регламентируется законодательством Республики Казахстан. Аппарат (Секретариат) возглавляет заведующий Аппаратом (Секретариатом), который одновременно является заместителем Председателя Ассамблеи. Председатель Ассамблеи возглавляет Ассамблею, Совет Ассамблеи и осуществляет общее руководство деятельностью Ассамблеи. Заместители Председателя Ассамблеи назначаются Президентом Республики Казахстан. Ассамблеи областей (города республиканского значения, столицы) при осуществлении своей деятельности

подотчетны и ответственны перед Ассамблеей.

Состав Ассамблеи и ассамблей областей (города республиканского значения, столицы) формируется из числа граждан Республики Казахстан – представителей этнокультурных и иных общественных объединений, представителей государственных органов и иных лиц с учетом их авторитета в обществе. Члены Ассамблеи осуществляют деятельность в рамках полномочий, определенных настоящим Законом.

Мероприятия, направленные на обеспечение межэтнического согласия в Казахстане, организуемые Ассамблеей, ассамблеями областей (города республиканского значения, столицы), этнокультурными общественными объединениями, входящими в состав Ассамблеи, финансируются в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан.

23 октября 2008 г. состоялась XIV сессия Ассамблеи народа Казахстана с повесткой дня «Сила страны – в единстве». На форуме были рассмотрены вопросы дальнейшего развития уникальной площадки межэтнического и межнационального согласия. В частности, Президентом было предложено разработать доктрину национального единства для включения ее в Стратегический план развития страны до 2020 г.

6 марта 2009 г. Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана «Через кризис к обновлению и развитию» обратился к Ассамблее народа Казахстана, ко всем политическим силам: «Сейчас не на словах, а на деле проверяется, кто действительно думает о народе, а кто – нет. Давайте объединимся ради преодоления жесточайшего в истории планеты кризиса» [3, с. 2].

Казахстан, на территории которого мирно сосуществуют представители более

130 национальностей, 3 тыс. религиозных объединений, представляющих свыше 40 конфессий, идеально подходит для проведения Съезда мировых религий. 1-2 июля 2009 г. в Астане состоялся третий съезд мировых и традиционных религий. Съезд лидеров мировых и традиционных религий, инициированный Казахстаном для развития вопросов межрелигиозного согласия, стал эффективным инструментом по развитию межрелигиозного согласия и площадкой для встречи представителей мировых конфессий.

Съезд состоял из пленарной сессии на тему «Роль руководителей религий в обустройстве мира на основе толерантности и взаимного уважения», а также секционных заседаний «Мировая этика гуманизма и духовных ценностей» и «Согласие в условиях кризиса». На съезде были представлены делегации различных направлений трех мировых религий, а также почетные гости, представители от международных организаций – ООН, ОБСЕ, ЮНЕСКО и ОИК.

25 октября 2009 г. состоялась XV сессия Ассамблеи народа Казахстана с повесткой дня «Национальное единство – наш стратегический выбор» [4, с. 1]. Глава государства поделился своим видением процессов, которые должны вывести деятельность Ассамблеи народа Казахстана на качественно новый уровень, указав на необходимость разработки целостной программы действий государства и общества по всему комплексу межэтнических и межконфессиональных отношений.

В работе сессии приняли участие руководители республиканских и региональных этнокультурных объединений, депутаты Парламента, руководители центральных исполнительных органов, политических партий, религиозных конфессий, НПО, главы дипломатических миссий

иностранных государств, представители международных организаций и СМИ.

Н. А. Назарбаев в своем выступлении на XV сессии Ассамблеи народа Казахстана предложил для укрепления потенциала межэтнического согласия осуществить ряд мер.

Прежде всего, необходимо развивать гражданскую идентичность, толерантность в казахстанском обществе через систему образования и воспитания, корректное освещение темы межэтнических отношений в СМИ, повышение правовой культуры казахстанцев. Предполагается разработка концептуальных предложений по развитию этно- и поликультурного образования с учетом специфики казахстанского общества. Весьма ценным представляется предложение о внедрении в школах и вузах факультативного курса «Основы толерантности».

На сессии Ассамблеи народа Казахстана утверждалось, что условием стабильности казахстанского общества является создание условий для свободного развития родного языка, культурного наследия и традиций всех этносов, проживающих в Казахстане.

Важной составляющей национального единства выступает межконфессиональное согласие в нашем обществе. В Казахстане незыблемы принципы законодательного равенства и диалога религий. В то же время государство будет противостоять деятельности псевдо религиозных объединений. В этом потребуются и активная позиция всех религиозных объединений страны.

Прочность национального единства напрямую связана с повышением эффективности работы Ассамблеи народа Казахстана и всех этнокультурных объединений. Прежде всего, следует усилить координирующую роль Секретариата АНК, создать при ассамблее Ақсақалдар алқасы (Совет старейшин). Активнее должен работать Научно-экспертный совет

при АНК. Надо учредить грант для ученых, ведущих прикладные исследования по вопросам межэтнических отношений. Ассамблее народа необходимо больше работать с Конгрессом молодежи, например, совместно провести Общенациональный форум «Молодежь за единство народа Казахстана». На уровне Правительства и областных акиматов следует глубже проработать вопрос о расширении государственной поддержки этнокультурных объединений, в том числе через механизм социального заказа.

Надо шире распространять казахстанскую модель межэтнических и межконфессиональных отношений. Перед Секретариатом Ассамблеи поставлена задача обобщения казахстанского опыта межнационального согласия и на этой основе предполагается выпуск на основных европейских языках специальных изданий под названием «Казахстан: интегральная матрица единства и согласия».

В целях реализации поручения Главы государства, данного им на XIV сессии Ассамблеи народа Казахстана 23 октября 2008 г., разработан проект Доктрины национального единства, в котором сформулированы цели, задачи, принципы национальной политики, а также основные направления ее реализации [5]. Доктрина, которая была принята в этом году, является основой для разработки программ, законодательных и других нормативных правовых актов, направленных на формирование благоприятных условий для дальнейшей консолидации общества. Доктрина национального единства станет еще одним фактором, который сыграет особую, объединяющую роль, будет способствовать консолидации казахстанского общества.

Крупнейшие современные политики, духовные лидеры и представители общественных организаций дают самую высокую оценку опыту Казахстана по укреплению межнационального и

межконфессионального согласия. Так охарактеризовал деятельность Казахстана руководитель парламентской Германо-Центральноазиатской группы Бундестага Хеди Вегенер: «Страна, на территории которой проживают представители более 120 различных народов, этнических групп и которая смогла организовать их мирную жизнь, представляет огромный интерес. Ассамблея народа является инструментом, мостом между ними».

«Руководство Казахстана предлагает конкретные механизмы, практические пути и меры в направлении развития межкультурного и межрелигиозного диалога. Ассамблея народа Казахстана готова сотрудничать с ООН в этом направлении», – заявил заместитель председателя Ассамблеи народа Казахстана Е. Тугжанов в интервью Радио ООН.

Создание Ассамблеи стало логическим продолжением внутренней и внешней политики Казахстана и его лидера с момента обретения независимости. Казахстан изначально взял курс на построение современного, светского государства, приверженного идеалам мира, толерантности и конструктивного диалога. Создание Ассамблеи народа Казахстана стало институциональным оформлением сферы межэтнических отношений в республике, своего рода органом народной дипломатии. Ассамблея создавалась как принципиально новый институт гражданского общества, не имевший на тот момент аналогов как в предшествующей советской эпохе, так и в мировой современной практике. Сейчас можно с уверенностью сказать, что благодаря Ассамблее удалось избежать политизации межэтнических отношений, направить имеющийся на то время конфликтный потенциал в конструктивное русло [6, с. 3].

В Астане во Дворце мира и согласия с участием Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева

состоялась 16-я сессия Ассамблеи народа Казахстана. Повестка очередной сессии органично сочетается с приоритетами председательства Казахстана в ОБСЕ: «Доверие, Традиции, Транспарентность, Толерантность». В работе сессии приняли участие более 300 человек. Среди них руководители этнокультурных и религиозных объединений, неправительственных организаций, депутаты, представители нескольких стран мира. Открывая работу сессии, Глава государства Нурсултан Назарбаев подчеркнул, что «взаимопонимание и толерантность, основанные на обоюдном доверии, являются неделимыми понятиями с независимостью».

«Мы поставили знак равенства между согласием и достатком, создали неповторимый образец казахстанского единства», – заявил Президент. Опыт Казахстана, достойный подражания, который своими благими начинаниями оказал огромное влияние на установление глобального мира, стал примером для мирового сообщества. Казахская земля, которая соединила прошлое и сегодняшний день, стала организующим началом глобальных общечеловеческих деяний.

В Астане, ставшей центром культуры и духовности, трижды встречались представители мировых конфессий и нашли решение жизненно важных вопросов.

Глава государства обратил внимание на то, что в работе сессии принимают участие гости из нескольких десятков стран, делегаты Всемирного форума духовной культуры. Они прибыли в нашу столицу в День духовного согласия, который ежегодно отмечается 18 октября. В этот день в 1992 г. в Алматы состоялся Первый международный конгресс духовного согласия, провозгласивший общечеловеческие ценности приоритетными в международных, межэтнических и межконфессиональных отношениях.

«История нашей Ассамблеи – это история нашей стабильности. Это 15 лет мира, согласия и созидания», – заявил Нурсултан Назарбаев. Не случайно проводимая сессия под общим девизом нашего председательства в ОБСЕ: «Доверие, традиции, транспарентность и толерантность». За прошедшие 15 лет проведена колоссальная работа. Народы Казахстана изо дня в день крепили доверие между людьми, выработали новые традиции общей ответственности за судьбу Родины, а также обеспечили транспарентность – открытость межэтнических и межконфессиональных отношений. Толерантность стала важным фактором успешного и уверенного развития Казахстана. Эти принципы отражают дух и внешней, и внутренней политики нашей страны. Ассамблея народа Казахстана – это визитная карточка страны – страны, ставшей за короткий срок известной во всем мире, и в первую очередь благодаря опыту в сфере межэтнического и межконфессионального согласия.

На первом в новом тысячелетии Саммите ОБСЕ, впервые проводимом на Азиатском пространстве, в сердце Евразии, за тысячу километров от географических границ Европы, были рассмотрены наиболее актуальные вопросы глобальной безопасности современности, определяющие ход мировой истории и пути дальнейшего развития евразийского континента.

Являясь лидером стран Центральной Азии и накопив солидный международный опыт, Казахстан стал активным субъектом мировой политики, локомотивом многих интеграционных процессов, мирных начинаний и конструктивных инициатив.

Проведение Астанинского Саммита ОБСЕ и принятие впервые за 11 лет исторической Астанинской декларации ОБСЕ «Навстречу сообществу безопасности» – это свидетельство личных заслуг Президента Казахстана, Лидера

Нации Нурсултана Абишевича Назарбаева, его непререкаемого авторитета и огромной политической воли, международного признания «формулы успеха Назарбаева».

В своем выступлении на Саммите Глава государства затронул вопросы современного мирового развития, создания комплексной единой системы евразийской безопасности, обозначил конкретные цели, задачи и параметры модернизации Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе.

Президент призвал партнеров по ОБСЕ поддержать инициативу Казахстана о принятии Всеобщей декларации безъядерного мира, выступил за выработку комплексной стратегии урегулирования конфликта в Афганистане, восстановления экономики и мирной жизни, продолжения острых межэтнических противоречий и политического кризиса в Кыргызстане. Акцентировал внимание на проблемы наркотранзита, нелегальной миграции, торговли людьми, а также угрозы распространения оружия массового поражения [7, с. 81].

Для того чтобы достойно отвечать на современные вызовы и угрозы, Глава государства предложил расширить число корзин и институтов ОБСЕ, выделив в качестве отдельных измерений работы – финансово-экономическую безопасность и межконфессиональную толерантность с разработкой совместного программного документа «К толерантности в новом десятилетии». Президент выступил за дополнение Маастрихтской стратегии ОБСЕ документом «Маастрихт-плюс», в котором будут отражены принципы

согласованной валютно-финансовой политики, экономического сотрудничества и интеграции.

Он подчеркнул необходимость создания в структуре ОБСЕ советов по энергетической безопасности и экономическому взаимодействию, Экологического форума, а также специального Форума в сфере разоружения и нераспространения оружия. В целях правового регулирования водных проблем Президент предложил разработать программу «Вода и право», для координации борьбы с трансграничной преступностью, наркотрафиком и нелегальной миграцией – сформировать Совет на уровне министров стран ОБСЕ. Для профилактики конфликтов и негативных тенденций в мировой экономике Глава государства предложил учредить Институт безопасности ОБСЕ, с центром в Астане.

ВЫВОДЫ

Таким образом, Ассамблея народа Казахстана – это результат уникального политического новаторства Казахстана. Сегодня опыт ее работы становится привлекательным и полезным для многих стран мира. Сегодня Конституция и Ассамблея народа Казахстана не просто ровесники. Это две великие ценности, ставшие фундаментом стабильности, модернизации и процветания. Доверие, традиции, транспарентность, толерантность, – это именно те принципы, которые легли в основу нашего многонационального процветающего государства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Нурадил, Г. Н. Строительство новой модели управления для создания прочного мира // Казахстан-Спектр. – 2006. – № 2 (36). – С. 39-43.

2 Закон Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана» от 20 октября 2008 года, № 70-IV.

3 Послание Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу

«Через кризис к обновлению и развитию» // Индустриальная Караганда. – 2009. 7 марта. – № 264. – С. 1-2.

4 Выступление Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева на XV сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. – 2009, 27 октября. – № 253. – С. 1-2.

5 Доктрина национального единства // Юридическая газета. – 2009. 28 октября. – С. 1.

6 Тугжанов, Е. Модель народной дипломатии // Индустриальная Караганда. – 2009, 1 мая. – № 48-49. – С. 3.

7 Рустембекова, Д. К. Роль Ассамблеи народа Казахстана в формировании казахстанской модели единства и толерантности // Вестник КарГУ им. Е. Букетова. Серия юриспруденция. – 2011. – № 1. – С. 78-82.

Материал поступил в редакцию 20.12.16.

Ж. Е. Узыканова, Г. Б. Бектас, Б. Ж. Ельмуратова

Қазақстан халқы Ассамблеясы: бірлік пен толеранттылықты қазақстандық үлгісі
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекетік университеті, Павлодар қ.
Материал 20.12.16 баспаға түсті.

Sh. Uzykanova, G. Bektas, B. Zh. Yelmuratova

Assembly of People of Kazakhstan: Kazakhstan's model of unity and tolerance
S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 20.12.16.

Бірегей мекеме құру бапта мәмілелер - Қазақстан халқы Ассамблеясы, оның мақсаттары мен міндеттері қарастырылады.

The article deals with the creation of a unique institution – the Assembly of People of Kazakhstan, its goals and objectives.

А. Т. Шарипов

учитель истории, школа имени К. Шулембаева, г. Аксу

ИСТОРИЧЕСКАЯ КАРТОГРАФИЯ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД*В статье рассматриваются развитие исторической картографии в советский период.**Ключевые слова: картография, советский период, история, классовый подход.***ВВЕДЕНИЕ**

Историческая картография – это научная дисциплина, задачей которой является составление исторических карт и атласов, разработка методики их создания. Использование картографического метода исследования для целей исторической науки привело к широкому применению исторических карт в исторических и историко-географических монографиях, статьях, учебниках, публикациях. Содержанием исторических карт является пространственное отображение исторических явлений, процессов и событий, характеризующих определенный период истории, а также показ географической обстановки, современной событиям. Общие исторические карты дают более полную характеристику отображаемого явления в целом, частные – одну сторону этого явления или отдельные исторические события. Существуют различные виды исторических карт: историко-экономические, историко-этнографические, археологические, историко-политические, по истории революционного движения и классовой борьбы, военно-исторические, по истории культуры и др. Учебно-исторические карты соответствуют изучаемым в средней и высшей школе разделам истории. Если с устарением общегеографические и

специализированные карты теряют свою практическую ценность для сегодняшнего дня, но приобретают историко-источниковедческое значение, то исторические карты представляют, прежде всего, историографический интерес, т.к. они отражают определенную интерпретацию и критическое осмысление исторических событий и процессов [1, с. 87].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Развитие исторической картографии, являющейся отделом картографии, всегда определялось развитием исторической географии. В 1579 А. Ортелиус включил в географический атлас дополнение («Pateggon»), состоящее из 3 исторических карт. Последующее включение Ортелием новых карт превратило «дополнения» в самостоятельный первый атлас географии античного мира, состоявший к 1603 из 38 исторических карт. Во 2-й половине 17 в. Появились исторические отделы в атласах французских географов Сансонов и атлас В. Дюваля. В конце 18 в. Были изданы исторические карты, составленные французским картографом Ж. В. Д'Анвилем. Основным содержанием исторических карт, начиная с Ортелиуса вплоть до конца 19 в., явилось изображение территорий расселения

народов, политических границ, военных событий, маршрутов путешествий, мест исторических событий. В атласах Ортелиуса и Дюваля помещались также карты на мифологические и библейские сюжеты (путешествий апостола Павла, патриарха Авраама, плаваний троянца Энея, скитаний Одиссея). Позднее делаются попытки показа историко-экономических данных. Ненаучная периодизация развития общества, замалчивание истории народных масс свойственно и буржуазным историческим картам. Часто необъективное освещение событий приводило к фальсификации истории. Можно, например, проследить, как в различных немецких изданиях атласа Пуцгера (F. Putzger, Historischer Schulatlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte, 1910 и 1936-38) по мере развития националистических идей граница между немецкими и славянскими землями передвигалась к Востоку [2, с. 36].

Для научных исторических карт XX в. характерны два направления. Для первого характерны атласы с высокой степенью детализации карт административного и церковного деления и населенных пунктов, составленных на основании тщательного анализа актового материала. К этому типу относятся немецкий атлас Фабрициуса (Fabricius, Geschichtlicher Atlas der Rheinprovinz, с 1895), австрийский атлас Рихтера (Richter, Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer, 1906), атлас Нидерландов (А.А. Beekman, Geschiedkundige Atlas van Nederland, v. 1-19, 1913-38). Для второго характерны атласы, не отличающиеся детальностью карт, но содержащие, помимо историко-политических, много карт историко-экономических и по истории культуры. Подобным методом издан немецкий атлас Аубина (Geschichtlicher Handatlas der Rheinprovinz, Köln, 1926) и атлас США

под ред. Поллина (Atlas of the historical geography of the United States, 1932). Создается большое количество атласов учебного характера (G. Westermann, Atlas zur Weltgeschichte, 1956; Grosser historischer Weltatlas, Tl 1, 3, Münch., 1958, 1962, и др.) [3, с. 103-117].

Начальный этап развития русской исторической картографии в 1-й четверти XVIII в. связан с составлением исторических карт, прилагавшихся к истории и историко-географическим сочинениям. Первая «Историческая карта Российской империи» издана в 1793. Более значительно число рукописных исторических карт, преимущественно военно-исторического характера («Историко-топографический атлас планов с описанием крепостей и театров военных действий во время русско-шведской и русско-турецкой войн», карты 1779 о Персидском походе Петра I и др.). Изданные дореволюционные русские исторические карты были главным образом учебными и военными: «Атлас исторический, хронологический и географический Российского государства, составленный на основании истории Карамзина И. Ахматовым» (ч.1-2, 1829-31), «Ист. Атлас России Н. И. Павлицева (1845), атласы Е. Е. Замысловского (1865, 1887), А. Ильина (1876), войн 1812-15, 1877-78, 1904-05 [4, с. 103].

Указания В. И. Ленина (1920-21) об издании учебного географического атласа явились программой развития советской исторической картографии. Одной из ранних попыток (1923-25) создания советских историко-экономических карт было издание В. К. Яцунским атласа по истории русского народного хозяйства 18-19 вв. «Русский исторический атлас» (М.-Л., 1928) К. В. Кудряшова характерен для социологического направления в советской историографии. Его карты распределены по разделам: дофеодальная Русь, эпоха русского

феодализма, эпоха торгового капитализма, эпоха промышленного капитализма. Исторические карты вошли в состав изданного в 1937 «Большого советского атласа мира». В послевоенный период научно-редакционной картосоставительской частью ГУГК систематически издаются исторические карты и атласы для средней и высшей школы: по истории древнего мира, средних веков, новой истории, истории СССР. При этом были созданы историко-экономические карты, такие, как «Экономическая карта России в конце 17 в.», «Экономическая карта России накануне реформы 1861 г.», «Развитие капитализма в Российской империи в 1861-1900», «Размещение промышленности и земельные отношения в Европейской России в начале 20 в.» и др., а также карты, отображающие события Великой Октябрьской социалистической революции, триумфального шествия Советской власти, ход гражданской войны 1917-20, основные этапы построения социализма, Великой Отечественной войны 1941-45. В 1946 издан «Атлас карт и схем по русской военной истории» Л. Г. Бескровного, охватывающий период от войн Киевской Руси до русско-японской войны. События всеобщей и военной истории с древнейших времен; до 1945 отражены в «Атласе офицера»

(1947). Военно-экономические карты, позволяющие увидеть зависимость способов ведения войны от уровня и развития производительных сил, вошли в состав «Морского атласа» (т. 3, 1958), посвященной истории и развитию военно-морского искусства. В 1957 издан «Петербург-Ленинград. Историко-географический атлас», а в 1959 «Атлас истории географических открытий и исследований». Комплексы исторических карт созданы к «Очеркам истории СССР», «Всемирной истории», к различным энциклопедическим изданиям [5, с. 49]. Серьезным исследованием в области исторической картографии явился польский исторический атлас Плоцкого воеводства («Atlas historyczny Polski, Województwo Ploskie okolo 1578», Warsz., 1958).

ВЫВОДЫ

Карты атласа детально показывают размещение производительных сил и состояние производственных отношений. Основными особенностями создаваемых в СССР и других социалистических странах карт являются четкая периодизация истории, изображение динамики различных исторических явлений, событий классовой борьбы и возможно более полный показ экономической стороны исторического процесса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Советская историческая энциклопедия /под ред. Е. М. Жукова. – М.: Советская энциклопедия, 1982. – 578 с.

2 Берлянт, А. М. Образ пространства: карта и информация. – М.: Просвещение, 1986. – 221 с.

3 Багров, Л. История картографии. – М.: Просвещение, 2004. – 367 с.

4 Багров, Л. История русской картографии. – М.: ВЛАДОС, 2005. – 305 с.

5 Браун, Л. А. История географических карт. – М.: ВЛАДОС, 2006. – 317 с.

Материал поступил в редакцию 20.12.16.

A. T. Sharipov

Кеңестік кезеңнің тарихи картография

К. Шулембаев атындағы мектебі, Ақсу қ.
Материал 20.12.16 баспаға түсті.

A. T. Sharipov

Historical cartography of the Soviet period

School after K. Shulembaev, Pavlodar region, Aksu.
Material received on 20.12.16.

Мақала кеңестік кезеңде тарихи картография дамуымен айналысады.

The article deals with the development of historical cartography in the Soviet period.

А. Т. Шарипов

учитель истории, школа имени К. Шулембаева, г. Аксу

КАРТОГРАФИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ В ИСТОЧНИКОВЕДЕНИИ*В статье рассматриваются применение картографических материалов в источниковедении.**Ключевые слова: картография, источниковедение, история***ВВЕДЕНИЕ**

Исторические события происходят не только во времени, но и в пространстве. «Не помещенное во времени и пространстве историческое событие представляется нам лишь пустой абстракцией, лишенной реального содержания, не отражающей исторической действительности» – писал А. И. Стражев [1, с. 167].

К картографическим материалам относятся географические и специальные карты, планы, чертежи, атласы и первичные графические документы съемок (планшеты, аэрофотоснимки и пр.), необходимые при изучении пространственных характеристик исторических процессов, явлений и событий.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В источниковедческой практике термины «картографические материалы» и «картографические источники» используются как равнозначные.

Возможные направления использования картографических материалов в исторических исследованиях:

- изучение местности и всех изображенных на ней объектов и явлений с их свойствами и особенностями (чтение карты);

- изучение картографических материалов в сравнении и синтезе с текстовыми, устными, другими изобразительными источниками;

- выражение результатов исследования в виде карты как наиболее компактной, емкой формы записи;

- определение по картам пространственных количественных и качественных характеристик объектов (картометрические работы);

- компьютерное картографирование.

Особенность картографических материалов как источников заключается в том, что их содержание выражено комплексом графических и художественных средств в сочетании с текстом. Язык карты представляет условно-знаковую форму передачи информации, причем графичность приближает ее к технической документации – чертежам, а изображение поднимает карту до уровня произведения искусства – рисунка или фотографии. Графика (условные знаки), расцветка основных элементов содержания карты, надписи представляют в совокупности законченное произведение, весьма емкое по содержанию при сравнительно небольшом объеме. С помощью карт можно показать размещение исторических явлений с такой точностью, которую нельзя передать ни в одном описании [2, с. 52].

Однако при составлении любой карты (даже в самых крупных масштабах) невозможно изобразить все объекты данного региона, поэтому на ограниченной площади помещаются только самые

важные из них. Этот процесс носит название генерализации.

Картографическая генерализация – отбор и обобщение изображаемых на карте объектов в зависимости от масштаба, назначения и особенностей картографируемой территории.

Для уяснения принципа генерализации показательны наличие врезок на картах. Врезки – дополнительные карты, рисунки, текстовые пояснения, вызванные необходимостью изображения в более крупном масштабе, а также с большей детальностью важных, по мнению составителей, показателей, не указанных из-за сравнительно мелкого масштаба на основной карте.

С начала XVIII в. работы по картографированию приняты в России небывалый размах. В Генеральный регламент была даже включена статья, требовавшая «в каждой коллегии иметь генеральные и партикулярные ландкарты или чертежи». Проведенные в середине XVIII в. съемки привели к появлению первых комплексов массовых картографических документов, содержащих однородную информацию по обширным регионам. Русские карты XVIII в. имели градусную сеть и масштаб, были ориентированы на север, основаны на геодезической съемке изображенной на них территории. В рамках общегеографического картографирования зародилась специализация, обусловленная назначением карт, которые назывались специальными (тематическими). Становление тематического разнообразия русских карт пришлось на 1760-е гг. и было связано с практическими нуждами государства: межеванием земель, учетом лесных и минеральных ресурсов, транспортным и промышленным строительством. Дальнейшее развитие картографирование получило в рамках военного ведомства, обеспечившего к 1860-м гг. большую часть страны крупномасштабными картами. Главным в

картографии стал метод последовательного уменьшения и генерализации крупномасштабных карт для создания сводных мелкомасштабных карт. Этот метод оставался ведущим в картографии до последнего времени, и только с появлением космических аппаратов, позволяющих делать фото- и телевизионные снимки больших участков земной поверхности, ученые получили возможность работать с реальным отображением земли [2, с. 54].

Кобщим вопросам источниковедческого изучения карт относятся:

- выяснение обстоятельств возникновения, истории создания, назначения источника;

- определение автора;

- выяснение времени создания;

- изучение круга источников, использованных для составления анализируемых карт, планов и чертежей;

- выявление сопутствующей делопроизводственной документации;

- исследование подлинности, достоверности источника.

Для реконструкции методов создания карты необходимо выявление всего круга сопровождавших съемку, составление и издание карты источников: инструкций, наставлений, таблиц условных знаков, полевых журналов, отчетов о съемках и пр. Это позволяет установить, в какой степени содержание производных картографических источников (печатные карты и атласы) отличается от содержания первичных материалов (рукописные карты и брульоны съемок). Разная надежность отдельных элементов содержания старых карт или их частей объясняется подчас внутренней эклектичностью этих произведений, вызванной использованием самых разнообразных источников, иногда противоречащих друг другу. Среди источников старых карт могут быть и графические материалы, созданные в результате непосредственных съемок в поле, и текстовые документы, и даже

предания и мифы. Только совместное изучение карты и сопровождающих ее текстов позволяет полностью ознакомиться с совокупностью географических и картографических представлений и знаний эпохи или общества.

Изучение делопроизводственной документации позволяет уточнить датировку карты. Важным для проведения источниковедческого анализа является эволюция способов изображения рельефа или применения изобразительных средств – надписей, цвета, условных знаков. «Словарь выражений» (условных знаков) карт в большей части сформировался достаточно давно, некоторые из знаков вошли в употребление в XV-XVI вв. В конце XVIII – начале XIX в. в России условные знаки в межевом и военном ведомствах стандартизировались. Изменение государственных границ, административно-территориального деления (губернии, области, уезды и пр.), возникновение населенных пунктов, их переименование также помогают при датировке. Для датирования можно использовать данные физической характеристики картографических источников (материал – бумага, пергамент, краски, чернила), палеографию.

В последние годы при анализе карт применяется физико-химический метод. Так, при исследовании материалов первой русской антарктической экспедиции 1819-1821 г. для точной атрибуции почерка Ф. Беллинсгаузена, помимо обычного палеографического анализа, проводилась экспертиза с оптико-фотографическим исследованием его почерка и карты.

После установления обстоятельств создания карты требуется оценить ее надежность в отображении определенного участка территории.

Основой любой карты являются точки с определенными географическими координатами (широта и долгота) и математический способ передачи

изображения участка сферической земной поверхности на плоскости карты (масштаб и проекция). Масштаб определяет ту детальность, с которой может быть отображено основное содержание карты. Чем крупнее масштаб, тем, как правило, больший объем исторической информации можно получить. Масштаб карт XVIII-XIX вв. почти всегда указывался, по его необходимо проверять путем сравнения с современными картами (в XVIII в. масштаб в силу недостаточной картографической изученности территории носил формальный характер). Картографический источник обладает тем уникальным преимуществом, что относительную точность и достоверность его географического содержания можно непосредственно оценить путем соотнесения с существующими природными реалиями. Строго говоря, абсолютно объективным и равнозначным содержание карты по всей ее площади становится лишь с внедрением аэрофотосъемки, позволяющей получать сплошное изображение местности. До этого отдельные элементы карты снимались с различной точностью [2, с. 54].

В ходе источниковедческого анализа исследуются наиболее важные специальные картографические вопросы:

- назначение карты, поскольку именно практическая необходимость определяла содержание, масштаб, графические приемы, степень генерализации;
- точность географической основы, определяемой в зависимости от элементов математической основы (масштаба, проекции и отраженной сети астрономически определенных опорных пунктов) и географической среды (береговой линии, морей и озер, населенных пунктов, рельефа);
- анализ способа генерализации (обобщения) содержания карты;
- характер символики, т.е. комплекса средств, с помощью которых составитель карты отображает размещение объектов

и явлений, передает их качественные и количественные характеристики, а также делает все эти сведения понятными для читателя.

Контрастирование (противопоставление условных знаков по рисунку, величине и цвету) – один из приемов визуальной техники, который широко применялся составителями карт уже в XVIII в.

Одним из эффективных при изучении содержания карт является метод сравнения картографических произведений – исследование изображения однородных элементов содержания на различных картах определенного периода или развития отображения тех же элементов во времени на картах разных эпох. Сравнение ведется по трем направлениям: изучение контуров географического изображения в целом либо отдельных его частей; сравнительный анализ географических названий (топонимии) на различных картах; детальное выявление всех картографических произведений, входящих в определенные серии переизданий для установления и описания последовательности любых изменений. Компьютер позволяет оптимизировать метод сравнения картографических произведений. Искажения на изучаемых материалах выявляются благодаря сравнению длин линий между точно отождествляемыми точками или их координат с соответствующими величинами на современных картах.

Принципиально новый и очень перспективный путь обработки информации открыло перед исследователями компьютерное картографирование, предполагающее создание динамической карты-основы, на базе которой проводятся собственно исследовательские разработки тех или иных аспектов проблемы, нашедших

отражение в источниках. По выражению В. Н. Владимирова, карта становится и результатом, и иллюстрацией, и способом визуализации результатов исследования, и, не в последнюю очередь, собственно средством анализа. Происходит переход от карты, являющейся иллюстрацией, к карте – аналитическому инструменту.

Историческое компьютерное картографирование включает следующие этапы:

- определение целей исследования;
- поиск и анализ источников;
- создание пространства для анализа в компьютерной форме (оцифровывание карты-основы);
- создание баз данных (преимущественно статистических);
- аналитическое картографирование;
- создание итоговых тематических карт и исторические выводы.

ВЫВОДЫ

Исследование исторических проблем посредством картографического метода с использованием компьютера вводит в исследовательский процесс большое количество источников, различных по своей структуре и смысловой нагрузке, требующих кропотливой работы еще до того, как их данные станут элементами информационной базы компьютерной карты. Помимо традиционной критики такого источника для оценки его репрезентативности в отражении исторических процессов необходимо учитывать и специфику обработки данных источников в историческом компьютерном картографировании. Фактически речь идет о создании и введении в научный оборот новой разновидности исторических источников – компьютерных картографических материалов [2, с. 55].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Стражев, А. И.** Методика преподавания истории. – М.: Просвещение, 1964. – 387 с.
- 2 **Ефимова, А. В.** Новая история. – М.: Просвещение, 1966. – 451 с.

Материал поступил в редакцию 20.12.16.

A. T. Sharipov

Деректаудағы картографиялық материалдар

К. Шулембаев атындағы мектебі, Ақсу қ.
Материал 20.12.16 баспаға түсті.

A. T. Sharipov

Cartographic materials in source study

School after K. Shulembaev, Pavlodar region, Aksu.
Material received on 20.12.16.

Бұл мақалада көзі зерттеуде карталарды пайдалану қарастырылады.

This article discusses the use of maps in the source study.

УДК 94(574)

А. Т. Шарипов

учитель истории, школа имени К. Шулембаева, г. Ақсу

ПОНЯТИЕ, ФУНКЦИИ И ВИДЫ ИСТОРИЧЕСКИХ КАРТ

В статье рассматривается значение исторических карт в учебном процессе.

Ключевые слова: исторические карты, история, методика преподавания.

ВВЕДЕНИЕ

О значении карты на уроках истории написано немало статей, авторы которых обращают внимание на различные аспекты использования карты в процессе преподавания, на роль настенной карты, контурных карт, меловых рисунков и карт-схем в более глубоком усвоении учащимися различных тем.

Достаточно полно данный вопрос раскрыт в статье А. И. Стражева «Локальность в изучении истории. Работа с исторической картой в классе и дома». Данная работа содержит интересные рекомендации по работе с картой, которые сохранили свое значение и сегодня. Автор акцентирует внимание на том, что учитель должен четко показывать на карте все необходимые ориентиры, побуждая учащихся отыскивать их в своих атласах и зрительно запоминать место нахождения различных объектов.

Для всех, кто писал об особенностях работы с картой позднее, данная статья стала основополагающей. Ее цитировали, на нее ссылались, ее рекомендации повторяли и развивали. Даже в изданиях последних лет, когда большее внимание стало уделяться развитию навыков самостоятельной работы учащихся, методические рекомендации по работе с картой не претерпели значительных изменений.

Методике работы с исторической картой посвящена статья О. Д. Петровой «О работе с картой в 5 классе». Автор полагает, что основная задача преподавателя истории – подвести учащихся к позитивному для их возраста пониманию законов развития общества. В статье подробно описывается процесс использования настенной карты при изучении различных тем в 5 классе [1, с. 67-75].

В пособии М. Т. Студеникина «Методика преподавания истории в школе» представлена общая характеристика исторических карт, большое внимание уделено применению учебных, контурных карт и картосхем на уроках истории. Автор подчеркивает огромную роль исторической географии в процессе овладения историческими знаниями [2, с. 103-117].

Полезные советы по работе с контурной картой дает Г. И. Годер. Он акцентирует внимание на том, что обучение в данном случае проходит в несколько этапов. Сначала ученики заполняют контурные карты при помощи настольных карт, затем – настенной, и, наконец, по памяти. Автор подчеркивает ценность использования контурной карты при формировании навыков работы с исторической картой, предлагает рекомендации по обучению ребят заполнять

А. Т. ШАРИПОВ

карты, дает характеристику ошибок при работе с контурными картами и предлагает пути их преодоления [3, с. 115].

Краткая характеристика исторических карт дана в книге В. В. Шогана. В его понимании историческая карта – это условно-графическое пособие, которое позволяет изучать исторические события и явления общественной жизни в условиях географически определенного места, устанавливать влияние географической среды на общественную жизнь, осмысливать локальные исторические связи и закономерности общественного развития [4, с. 117-120].

Д. Н. Никифоров полагает, что большое значение в изучении истории должно отводиться использованию схематических рисунков на доске. Особое внимание отводится и работе с картой, при этом автором подчеркивается, что рисунок на доске не заменяет и не исключает наглядного пособия, а лишь дополняет его [5, с. 48-52].

В статье «Искусство классной доски на уроках истории в школе» В. С. Мурзаев обращает внимание на то, что многие учителя не умеют пользоваться исторической картой. Он вводит понятие «немая карта». Автор считает, что просто карта с названиями еще не «говорит», говорящую же карту может создать лишь тот, кто знает приемы педагогического рисования.

Карта, по мнению автора, заговорит лишь тогда, когда она будет дана – не в статистике, а в движении, в развитии [6, с. 48-52].

В статье Л. Н. Алексашкиной и Н. И. Ворожейкиной «Использование познавательного потенциала исторической карты при изучении школьниками истории» огромное место отводится изучению значения использования исторических карт на уроке истории, а также исследованию организации учителем работы с историческими картами. В статье

описаны различные примеры заданий работы с картой [7, с. 7-9].

В пособии для учителей истории М. В. Коротковой «Наглядность на уроках истории» подробно описаны с использованием примеров способы и приемы работы учителя с различными видами исторических карт на уроке [8, с. 35-38].

Значительную информацию о приемах и методах работы с исторической картой мы извлекаем из статьи «Из зарубежного опыта. Работа с картой» профессора Свободного университета (Берлин) Вернера Фатке [9, с. 15-17].

О картографических знаниях и умениях, формируемых у учащихся в процессе работы с исторической картой, пишет Н. И. Ворожейкина в статье «Формирование пространственных представлений учащихся в основной школе». Она определила содержание картографических знаний и умений учащихся 5-9 классов [10, с. 5-6].

Вагин А. А. в статье «Схематические планы и карты на уроках истории» главное внимание акцентирует на использовании схематических планов и карт при изучении военно-исторической и военно-революционной тематики на уроке истории. Вагин подробно расписывает приемы работы учителя со схематическими планами с учащимися разных возрастных групп [11, с. 12-13].

Таким образом, данной проблеме посвящен ряд работ, в которых нашли отражение различные методики работы с историческими и контурными картами, а также многочисленные рекомендации и советы начинающим учителям истории.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Важнейшую роль в преподавании истории играет такое пособие, как карта. Она принадлежит к группе условно-схематических пособий (сюда же относятся картосхемы, схемы, планы,

диаграммы), которые не отражают реальных образов, но передают предметы и явления в абстрагированном виде, в соответствующей логической обработке. Условные пособия дают возможность определить место и значение событий и явлений в историческом процессе как во времени, так и в пространстве, позволяют зримо представить взаимоотношения между ними.

Поскольку в истории народов речь идет о развитии производства, классово-войнах, возникновении и разрушении государственных образований и многом другом, то исторические карты обычно содержат большое количество разнообразных сведений. Карты отражают возникновение государств, изменение их территорий, различные формы зависимости государств друг от друга. На карте обозначаются районы и центры восстаний, освободительных движений, революций; ход этих событий; приводятся данные экономического характера; сведения по военной истории – пути походов, места битв, стратегические планы полководцев. Можно без преувеличения сказать, что из наглядных пособий по истории – карта самая главная: без других средств этот предмет изучать трудно, без карты невозможно [12, с. 51].

Исторические карты создаются на географической основе и представляют собой уменьшенные обобщенные образно-знаковые изображения исторических событий или периодов. Изображения даются на плоскости в определенном масштабе с учетом пространственного расположения объектов. Карты в условной форме показывают размещение, сочетания и связи исторических событий и явлений, отбираемых и характеризующихся в соответствии с назначением данной карты. Самые древние карты созданы в Вавилонии и Египте в III-I тысячелетиях до нашей эры. Специальные учебные карты появились в России в конце XVIII в.

На них показаны те события, явления и процессы, изучение которых необходимо в учебных целях.

Исторические карты отличаются от географических. Привычные учащимся цвета географических карт получают иное значение на исторических картах. Зеленым цветом показывают не только низменности, но и оазисы, а также древнейшие районы земледелия и скотоводства. Другая особенность исторических карт – раскрытие динамики событий и процессов. На географической карте все статично, а на исторической легко увидеть возникновение государств и изменение их территорий или пути движения войск, торгово-караванов и т.д. Передвижения людей на карте показывают цельные и прерывистые стрелки; военные удары – стрелки с более коротким древком и широким основанием; места сражений – скрещенные мечи, пункты сосредоточения восставших – точки.

Историческая карта создается для того, чтобы показать ход исторического процесса не только во времени, но и в другом измерении – пространстве. Только в таком виде можно учителю объяснить, а ученикам понять многие исторические явления, уяснить связи, причины, последствия, сущность происшедших событий в прошлом, да и настоящем. Таким образом, исторические карты с помощью условных изображений упорядочивают, приводят в систему наши представления о прошлом, делают материал урока более наглядным, доступным для понимания и усвоения.

Историческая карта в отличие от географической содержит лишь немногие физико-географические данные (очертания морей, озер, рек); на ней лишь слегка обозначены главные горные хребты и редкая градусная сетка. Зато на исторической карте учащиеся найдут размещение племен и народов, границы государств, города и торговые пути

и обозначенные условными значками места сражений, восстаний, направление походов и другие данные о событиях, относящихся к изучаемому времени. Количество обозначений на исторической карте составляет ее нагрузку. На учебных исторических картах для IV-VI классов допустима лишь небольшая нагрузка. Но и на картах, предназначенных для работы в старших классах, чрезмерная нагрузка сделала бы историческую карту труднообозримой, малонаглядной. И все же нагрузка школьных исторических карт обычно несколько больше, чем это предусмотрено содержанием учебника. Это дает возможность использовать карту в кружковой работе при более подробном изучении исторического прошлого, а также опираться на карту в тех нередких случаях, когда рассказ учителя на уроке выходит за рамки учебника.

Восприятие цветной исторической карты сильно облегчается также благодаря удачному подбору красок, распределению красочных пятен на карте и хорошему полиграфическому выполнению.

В последние годы цветные и текстовые карты в учебниках сочетаются с небольшими, главным образом событийными, иллюстрациями, расположенными по углам карт. Прием этот педагогически не обоснован и вызывает серьезные возражения. Прежде всего, эти рисунки несколько не повышают наглядность и доходчивость самой карты. Помещенные в связи с соответствующим текстом учебника, они принесли бы куда больше пользы. Во-вторых, они без нужды сокращают «полезную площадь» карты, а в ряде случаев могут внести сумятицу в неустойчивые историко-географические представления школьников [13, с. 178].

Иное дело – элементы «живой» карты, введенные в исторические карты учебников, т.е. силуэты или фигурки, нанесенные на карту с целью оживления, конкретизации и закрепления ее содержания, например,

силуэты верблюдов вдоль великого шелкового пути на карте древнего Китая, фигурки германцев, гуннов и готов на карте «Падение Западной Римской империи», цепочка связанных негров на Невольничьем берегу Африки. Хороши для работы с учащимися V класса и особые, вспомогательные карты с размещением на них древних памятников в пунктах, соответствующих их действительному расположению. По ним можно провести интересное «путешествие» к памятникам древнего Египта, Вавилона, древней Греции, использовать при закреплении и на обобщающих уроках в конце раздела.

Привсемтом, во формулени исторической карты в учебниках необходимо соблюдение меры конкретизации. Перегрузка карты наглядными изображениями – фигурками, силуэтами паровозов, тюками товаров, изображениями заводов и др. - превращает карту в иллюстрированную схему и освобождает учащихся от самостоятельных умственных усилий по чтению и анализу карты. Условная наглядность вытесняется изобразительной. Особенно недопустимо это в старших классах, где выработка умения разбираться в настоящей, а не иллюстрированной карте имеет самое серьезное значение.

Функции исторической карты

Безусловно, исторические карты не дают реального изображения и не являются иллюстрациями конкретных событий, они лишь фиксируют их места на карте. Но, тем не менее, функции исторической карты достаточно разнообразны.

1-я функция карты – информационная – нанесение на карту некоторого набора исторических данных. Этот набор данных, его количественная характеристика и внешнее проявление, зависит от вида и назначения карты.

2-я функция карты – иллюстративная – фиксирование основных событий и явлений на карте, помощь учителю в ходе проведения занятия. Одним из

важных назначений исторической карты является раскрытие каких-либо явлений и процессов в их динамике, развитии. Важным является показ возникновения и формирования территории какого-либо государства, хода военных действий, развития промышленности, роста числа населенных пунктов, освоения человеком земной поверхности и т.д.

3-я функция карты – воспитательная – формирование пространственного мышления, представления о месте родной страны, ее истории, событий с ней связанных на мировой карте. Знание местоположения того или иного государства на карте, соседей, его окружающих, природной среды (горы, моря и т.д.) дает понимание происходивших исторических процессов. Важно, чтобы при изучении истории Казахстана, ученик точно представлял место своей родины на карте.

Виды исторических карт

Так же, как и географические, исторические карты можно разделить:

– по охвату территории (мировые, материковые, карты государств, административных единиц);

– по содержанию (обзорные, обобщающие и тематические);

– по масштабу (крупномасштабные, средне- и мелкомасштабные).

Кроме исторических карт, на уроках истории используются географические карты. Для ознакомления учащихся с природными условиями страны, историю которой им предстоит изучать, а также для подведения младших школьников к пониманию исторической карты привлекаются карты, содержащие физико-географический обзор, лучше всего «немые», т.е. без обозначения названий городов и других объектов.

ВЫВОДЫ

Карта на уроках служит не только локализации исторических событий, созданию представлений о географической среде, в которой они разворачивались. Карта является тем наглядным пособием, которое в наибольшей степени помогает осмыслению исторического материала, пониманию хода исторических событий, раскрытию исторических связей и закономерностей. Используемая не только в ходе изложения исторического материала, но и его разбора и обобщения, карта служит объяснению исторических явлений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Студеникин, М. Т. Методика преподавания истории в школе: учебник. – М. : ВЛАДОС, 2003. – 378 с.

2 Годер, Г. И. Оптимизация процесса обучения истории древнего мира в средней общеобразовательной школе. – М. : Просвещение, 1986. – 256 с.

3 Шоган, В. В. Методика преподавания истории в школе: новая технология лично-ориентированного исторического образования: учебное пособие. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 415 с.

4 Никифоров, Д. Н. Доска и мел на уроках истории. // Преподавание истории в школе, 1946. - № 2. – С. 48-52.

5 Мурзаев, В. С. Рисунки на классной доске в преподавании истории: пособие для учителей. – М. : Учпедгиз, 1946. – 116 с.

6 Алексашкина, Л. Н., Ворожейкина, Н. И. Использование познавательного потенциала исторической карты при изучении школьниками истории. // Преподавание истории и обществознания в школе. – 2011. – № 9. – С. 7-9.

7 Короткова, М. В. Наглядность на уроках истории: практ. пособие для учителей. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 176 с.

8 Фатке, Вернер. Из зарубежного опыта. Работа с картой. // Преподавание истории в школе, 1992, – № 3-4. – С. 15-17.

9 **Ворожейкина, Н. И.** Формирование пространственных представлений учащихся в основной школе. // Преподавание истории и обществознания в школе. – 2004. – № 9. – С. 5-6.

10 **Вагин, А. А.** Схематические планы и карты на уроках истории. // Преподавание истории в школе, 1996. – № 4. – С. 12-13.

11 **Полторак, Д. И.** Методика использования средств обучения в

преподавании истории / Д. И. Полторак, Н. И. Аппарович, С. В. Думин. – М. : Просвещение, 1987. – 207 с.

12 **Карцов, В. Г.** Очерки методики обучения истории СССР в VIII-X классах. – М. : Учпедгиз, 1985. – 289 с.

13 **Вяземский, Е. Е., Стрелова, О. Ю.** Теория и методика преподавания истории: учебник. – М. : ВЛАДОС, 2003. – 432 с.

Материал поступил в редакцию 20.12.16.

А. Т. Шарипов

Тарихи карталардың түсінігі, функциялары және түрлері

К. Шулембаев атындағы мектебі, Ақсу қ.
Материал 20.12.16 баспаға түсті.

А. Т. Sharipov

Concept, function and types of the historical maps

School after K. Shulembaev, Pavlodar region, Aksu.
Material received on 20.12.16.

Бұл мақалада оқу процесінде тарихи карталар мәнін талқылайды.

This article discusses the value of historical maps in the learning process.

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕРІ

Баспа мүшелері авторларға журналдарда мақалаларын жариялауға дайындық кезінде келесі ережелерді ескерулерін сұрайды.

Баспа журналдарына тапсырылатын ғылыми мақалалар мақалаларды рәсімдеу базалық баспа стандартына сай 7.5-98 МС «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Басылатын материалдарды баспалық әрлеу», мақала маңындағы библиографиялық тізімдер ГОСТ 7.1-2003 сәйкес «Библиографиялық жазу. Библиографиялық сипаттамасы. Жалпы талаптар және құрастыру ережелері» сәйкестеліп рәсімделуі қажет.

Мақалалар төменде берілген ережелерге сай рәсімделуі қажет:

– Журналға мақалалар барлық ғылыми бағыттар бойынша 1 данада, компьютерде терілген бет шеттері барлық жағынан 30 мм., Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) WINDOWS» үшін мәтіндік редакторда барлық материалымен электронды түрде болуы шарт.

– Мақаланың жалпы көлемі, аңдатпаны, әдебиеттерді, кестелер, суреттер мен математикалық формулаларды қоса баспа мәтіні 10-12 беттен аспауы қажет. Мақаланың мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Мақалада болуы тиіс:

1. **ӘОЖ** кесте бойынша әмбебап ондық жіктелу;

2. **Автордың тегі, аты-жөні** –

қазақ, орыс және ағылшын тілінде (бас әріппен қою шрифтпен, абзац 1 см сол жақ жиекте, үлгіні қараңыз);

3. **Ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, қызмет орны (оқу орны), қала атауы** (шетелдік авторларға ел атауы);

4. **E-mail;**

5. **Мақаланың атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбы мен жүргізілген ғылыми зерттеудің нәтижесін көрсетуі керек. Мақаланың басына ақпараттылығы, қызығушылығы және бірегейлігі енгізілуі қажет (12 сөзден кем емес, жазба әріптермен, қою шрифтпен, абзац 1 см сол жақ жиекте, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын, үлгіні қараңыз);

6. **Аңдатпа** – мақаланың мазмұны, түрі, формасы және басқа ерекшеліктерінің қысқаша белгілеу сипаттамасы. Автордың ойынша, негізгі және құнды кезеңдерін, нысанын, олардың жүргізген зерттеулерінің нышаны мен қорытындысын көрсетуі керек. Аңдатпа қазақ, орыс және ағылшын тілінде беріледі (аңдатпаның көлемі – 30-150 сөз, жазба әріппен, қою емес шрифтпен 12 кегль, абзац шегінісі сол және оң жақтан 1 см, үлгіні қараңыз);

7. **Кілтті сөздер** – нысан терминдеріндегі мәтіннің мазмұнын, зерттеудің әдістері мен ғылыми саласын айқындайтын сөздер жинағы (кілтті сөздер берілген мақаланың тілінде рәсімделеді, кегль – 12 пункт, курсив, сол және оң жағынан шегініс – 3 см). Кілтті сөздердің саны – 5-8, кілтті сөз ішіндегі сөздер саны – 3 аспауы қажет. Мағыналық ретімен, мәселен, басты сөз тізімнің басында жазылуы қажет.

(үлгіні қараңыз);

8. Мақаланың негізгі мәтіні бөлімдердің белгілі кезегімен баяндалып төмендегілерді қарастырады:

- КІРІСПЕ / ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION сөзі (қою емес басты әріптермен, шрифт 14 кегль, ортасынан жазылады, үлгіні қараңыз).

Алдындағы ғалымдардың жұмыстарының нәтижелерін бейнелеу қажет, олар қандай жетістіктерге жетті, нені әрі қарай зерттеу керек, қандай баламалар бар (егер алдында қарастырылған жұмыстар жоқ болса, онда басымдығын немесе шектес зерттеулерді көрсету қажет). Библиографияны көрсету басқа біреулердің еңбектерін иемдену белгілерінен тасалануға мүмкіндік береді. Кез-келген ғылыми ізденіс алдыңғы (шектес) ғалымдардың жаңалық ашуларына сүйенеді, сондықтан ақпарат алынған деректерге міндетті түрде сілтеме жасау қажет. Сондай-ақ, зерртеу әдістерін, рәсімін, құрал-жабдықтарын, өлшек параметрлерін, т.с.с. суреттеуге болады (1 беттен аспау керек).

- НЕГІЗГІ БӨЛІМ / ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ / MAIN PART сөзі (қою емес басты әріптермен, шрифт 14 кегль, ортасынан жазылады).

Бұл теоретикалық қорытындыны шығару нәтижесінде зерттеу үдерісі немесе пікірлер реттілігінің бейнесі. Ғылыми-практикалық мақалада эксперимент немесе тәжірибенің кезеңдері мен сатылары, аралық нәтижелері және жалпы қорытындының дәйектемесі математикалық, физикалық немесе статистикалық түсіндірмелері сипатталады. Қажеттілік туындаса жағымсыз нәтижелі тәжірибені

қолдануға болады. Жұмсалған күштер келесіде ұқсас сынауларды жүргізуге және басқа ғалымдар үшін жолын жояды. Жағымсыз нәтижелердің саны мен барлық түрлерін, оларды шығару шарттары және қажетті жағдайда оларды жою әдістерін сипаттау қажет. Жүргізілетін эксперименттік қана емес, сондай-ақ, теоретикалық зерттеулер көрнекі түрде берілуі қажет. Бұл кесте, схема, графикалық модельдер, графикалар, диаграммалар, т.с.с. болуы мүмкін. Формулалар, теңдеулер, суреттер, фотография және кестелердің атауы болуы керек (10 беттен аспау қажет).

- ҚОРЫТЫНДЫ / ВЫВОДЫ / CONCLUSION сөзі (қою емес басты әріптермен, шрифт 14 кегль, ортасынан жазылады).

Жүргізілген зерттеудің негізгі жетістіктер тезистері жинақталады. Олар негізгі анықталған заңдылықтар сипаттамасы ретінде жазбаша, кесте, график, сандар мен статистикалық көрсеткіштер түрінде көрсетілуі мүмкін. Қорытынды автордың түсіндіруінсіз көрсетілуі керек, бұл басқа ғалымдарға деректердің сапасын бағалауға және өз нәтижелерінің түсіндірмесін беруге мүмкіндік туғызады. (1 беттен аспау керек).

9. Пайдаланған деректер тізімі төмендегілерді қарастырады:

- ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / REFERENCES сөзі (қою емес басты әріптермен, шрифт 14 кегль, ортасынан жазылады).

Әдебиеттер кезегі келесі түрмен анықталады: алдымен мақалада өзіңіз реттік сілтеме жасаған деректер бойынша реттік сілтемелер. Одан кейін

мақалада көрсетілмеген, бірақ өзіңіздің ойыңызша, қатарлас жүргізілетін шектес жұмыстар, оқырмандарға ұсынылатын қосымша деректер. Көлемі 20 әдебиет санынан аспауы керек (сілтемелер мен ескертулер алмаспайтын реттік санымен белгіленіп төрт бұрышты жақшаға алынып жазылады). Мақала мен әдебиеттер тізімі 7.5-98 МС; 7.1-2003 МС сәйкес рәсімделуі қажет (үлгіні қараңыз).

10. Кестелер, суреттер және сурет астындағы жазулар мақаланың мәтінін көрсетеді. Электронды нұсқада суреттер мен суреттемелер TIF немесе JPG форматында 300 dpi аспауы керек.

11. Математикалық формулалар Microsoft Equation Editor терілуі қажет (әрбір формула – бір нысан).

Жеке парақта

Қағаз және электронды нұсқада толық пошталық мекен-жайы, жұмыс орнының және үй телефон нөмірлері, e-mail (авторлармен баспа қызметкерлерінің байланыс жасауы үшін, баспаға жарияланбайды) келтіріледі;

Авторларға ақпарат

Барлық мақалаларда ғылым докторы немесе кандидатының екі рецензиясы болуы керек. «ПМУ

Біздің реквизиттер:

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени С.
Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»
ИИК KZ57998FTB00 00003310
БИК TSESKZK A
Кбе 16
Код 16
КНП 861

Хабаршысы» журналының химия-биология сериясының мақалаларына қосымша сарапшы қорытындысы қажет.

Баспа мақаланың әдеби және стилистикалық өңдеумен айналыспайды. Қажетті жағдайларда авторға мақала қайта өңдеуге қайтарылады. Мақаланың мазмұнына Автор толығымен өзі жауапты. **Талаптарға сай емес қатемен рәсімделген мақалалар авторларға қайтарылады.** Мақаланың қабылдану күні баспаның мақаланың соңғы нұсқасын алған күн болып саналады.

Мақалалар баспаға түскен мөлшерде басылады.

Журналдардың баспа кезеңі – жылына төрт рет (квартал бойынша).

Мақаланы (қағаз түрінде, электронды нұсқасын, рецензияның және төлем түбіртегінің түпнұсқасын) мына мекен-жайға жіберу қажет: **140008, Қазақстан, Павлодар қ., Ломов көшесі, 64, С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, «Кереку» баспасы, 137 каб.**

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (ішкі нөмір 1147).

E-mail: kereku@psu.kz

Ғылыми журналда басылым құны 5000 (Бес мың) теңге.

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени С.
Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ156010241000003308
БИК HSBKZKZKX
Кбе 16
Код 16
КНП 861

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

ӘОЖ 316:314.3

А. Б. Есімова

п.в.к, доцент, Қ. А. Ясави атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қ.

e-mail: ad-ad_n@mail.ru

ОТБАСЫЛЫҚ-ТУЫСТЫ ҚАТЫНАСТАР РЕПРОДУКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК КАПИТАЛ РЕТІНДЕ

Бұл мақалада автор Қазақстандағы әйелдердің отбасылық-туыстық қатынасы арқылы репродуктивті мінез-құлқындағы айырмашылықтарын талдайды.

Кілтті сөздер: репродуктивті мінез-құлық, отбасылық-туыстық байланыс.

КІРІСПЕ

Қазіргі уақытта мобильді робототехника саласы қарқынды дамып келе жатқандықтан. Бірте-бірте сәрсенбі жобалау мобильді ...

Мәтінінің жалғасы

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі кезде денсаулығында ауытқулары бар студенттердің саны тұрақты ұлғайғаны байқалады. Осыған байланысты арнайы медициналық топтарға қатысатын студенттермен дене шынықтырудан оқу-жаттығу сабақтарының мазмұнына түзетулер енгізу қажеттілігі туып отыр.

Басылым материал мәтінінің жалғасы

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада біз ұсынып негізгі ерекшелік біздің мобильді робототехнического кешені ...

Мәтінінің жалғасы

Кесте, сурет, схемаларды рәсімдеу үлгісі:

Кесте 1 – жеке ұлттардың туу коэффициентінің мөлшері

	ОТК, 1999 г.	ОТК, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

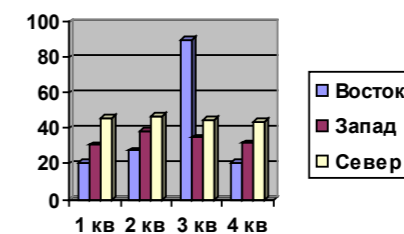
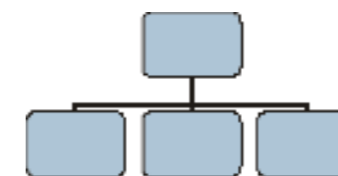

Диаграмма 1 – репродуктивті мінез-құлықтың көрсеткіші

Сурет 1 – әлеуметтік өзара қарым-қатынас

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).

2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.

3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.

4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

А. Б. Есімова

Семейно-родственные связи как социальный капитал в реализации репродуктивного материала

Международный Казахско-Турецкий университет имени К. А. Ясави, г. Туркестан.

A.B. Yessimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

K. A. Yssawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan.

В настоящей статье автор дает анализ отличительных особенностей репродуктивного поведения женщины сквозь призму семейно-родственных связей.

In the given article the author analyzes distinctions of reproductive behavior of married women of Kazakhstan through the prism of the kinship networks.

Теруге 20.12.2016 ж. жіберілді. Басуға 29.12.2016 ж.
қол қойылды. Форматы 197x420/2. Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 3,74 шартты б.т. Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: Б. Б. Ракишева
Корректорлар: Б. Б. Ракишева, А. Р. Омарова
Тапсырыс № 2923

Сдано в набор 20.12.2016 г. Подписано в печать 29.12.2016 г.
Формат 197x420/2. Бумага книжно-журнальная.
Объем 3,74 уч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: Б. Б. Ракишева
Корректоры: Б. Б. Ракишева, А. Р. Омарова
Заказ № 2923

«Кереку баспасынан басылып шығаруған
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@psu.kz